

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота
Освітній ступінь – **магістр**
на тему: «Механізми формування пам'яті про євреїв у публічному та
освітньому просторі України»

Виконав: студент 2-го року навчання
Спеціальності В2 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Юдаїка»
Новіков Іван Ігорович

Науковий керівник: Гірік Сергій Іванович, кандидат історичних наук
Рецензент: Подольський Анатолій Юхимович, кандидат історичних наук

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2026 р.

Київ – 2026

Декларація академічної доброчесності студента НаУКМА

Я, Новіков Іван Ігорович, студент 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: ionatan.novikov@gmail.com підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Механізми формування пам'яті про євреїв у публічному та освітньому просторі України» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

АНОТАЦІЯ
магістерської роботи

Тема: «Механізми формування пам'яті про євреїв у публічному та освітньому просторі України»

Автор: студент 2-го року навчання другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Юдаїка» Новіков Іван Ігорович

Науковий керівник: Гірік Сергій Іванович, кандидат історичних наук

Захищена: « ____ » _____ 2026 р.

Магістерська робота присвячена комплексному дослідженню механізмів формування державної пам'яті про єврейську спільноту в незалежній Україні (1991–2026 рр.) у трьох вимірах: нормативно-правовому, меморіальному та освітньому. На основі теоретичного апарату *memory studies* (концепції Моріса Альбвакса, Яна та Аляйди Ассман, П'єра Нора, Майкла Ротберга) простежено еволюцію офіційного наративу від радянської інерції «мирних громадян» до визнання Голокосту частиною загальнонаціональної трагедії. Окремо проаналізовано трансформацію Бабиного Яру як епіцентру «конкуренції пам'ятей» між державними та приватними акторами меморіалізації. Контент-аналіз 79 шкільних підручників з історії України (1997–2025) засвідчив поступове виведення єврейської громади з маргінесів шкільного наративу та наділення її статусом співтворця політичної нації, хоча культурно-релігійний вимір єврейської присутності залишається системно недопредставленим.

Ключові слова: державна меморіальна політика, комеморативні практики, конкуренція пам'ятей, Голокост, Бабин Яр, історичний наратив, шкільні підручники з історії.

Вступ	5
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження	8
1.1 Історіографія та стан наукової розробки	8
1.2 Теоретико-методологічні підходи дослідження	14
Розділ 2. Еволюція державної політики пам'яті щодо єврейської спільноти в Україні	20
2.1. Формування нормативно-правового та інституційного поля	20
2.2 Бабин Яр як епіцентр комеморативних практик та «конкуренції пам'ятей»	37
Розділ 3. Репрезентація єврейської історії в підручниках з історії України	57
Висновки	75
Список використаних джерел і літератури	79

Вступ

Історична пам'ять — це фундаментальний інструмент самоідентифікації людини та легітимації політичних процесів, що слугує відображенням минулого і способом конструювання теперішнього. Вона визначає ставлення суспільства до своєї історії, героїв та «інших», диктуючи певний національний наратив. На відміну від академічної історії, пам'ять часто є селективною та підпорядкованою сучасним потребам, перетворюючись на соціокультурний конструкт чи історичний міф.

У цій роботі зосереджено увагу на процесах формування офіційної пам'яті, яка інституціоналізується державою через законодавство, систему освіти та комеморативні практики.

Актуальність теми зумовлена потребою переосмислення ідентичності громадян України після розпаду СРСР та пошуку нових сенсів у трактуванні історії народів, що населяли її терени. Довгий час радянська історіографія ігнорувала єврейську тематику і розмивала етнічну специфіку жертв нацизму, використовуючи уніфіковану категорію «мирних радянських громадян», що фактично прирікало пам'ять про Голокост на забуття.

Сучасна Україна перебуває на шляху від фрагментарного опрацювання історії єврейської громади як ізольованого наративу до інклюзивної моделі, де єврейська громада постає невіддільною частиною національного історичного процесу. Особливої гостроти це питання набуває в контексті «конкуренції пам'ятей» різних етнічних та політичних груп, які змагаються за право на власну інтерпретацію минулого, що найбільш виразно проявляється у комеморації Бабиного Яру.

Метою кваліфікаційної роботи є комплексне дослідження еволюції державної політики пам'яті щодо єврейської спільноти в Україні у період незалежності, а також аналіз механізмів формування офіційного наративу в публічному просторі та освітніх практиках.

Поставлена мета передбачає такі завдання:

- розглянути теоретико-методологічні підходи студій пам'яті (Memory Studies) та пояснити обрану термінологію;
- проаналізувати еволюцію нормативно-правового та інституційного поля державної політики пам'яті щодо єврейської громади (1991–2026 pp.); дослідити трансформацію Бабиного Яру як епіцентру комеморативних практик та поля «конкуренції пам'ятей»;
- проаналізувати репрезентацію історії єврейської спільноти в підручниках історії.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є історична пам'ять про минуле єврейської громади та її взаємодію з неєврейським населенням в Україні.

Предмет дослідження полягає у механізмах та інструментах політики пам'яті (законодавчі ініціативи, діяльність Українського інституту національної пам'яті (УІНП), меморіальні проекти, освітні програми), що формують образ єврейської спільноти в публічному просторі України.

Хронологічні межі охоплюють період від відновлення незалежності України у 1991 році до 2026 року, що дозволяє простежити шлях від радянської інерції до прийняття засадничих законів про національну пам'ять та протидію антисемітизму.

Територіальні межі — держава Україна; особлива увага приділяється місту Києву як символічному центру меморіалізації (зокрема простору Бабиного Яру). Методологічну базу становлять теоретичні напрацювання Моріса Альббакса (колективна пам'ять), Яна та Аляйди Ассман (комунікативна та культурна пам'ять), П'єра Нора (місця пам'яті).

Використано мультикультурний підхід та концепцію «багатовекторної пам'яті» Майкла Ротберга. Серед вітчизняних дослідників зокрема залучено праці Георгія Касьянова, Владислава Гриневича, Анатолія Подольського.

Джерельна база представлена корпусом законодавчих актів України (закони, укази президента, постанови ВРУ), публікаціями на інформаційних ресурсах, шкільними підручниками з історії України, а також концепціями меморіалізації Бабиного Яру (державною та приватною).

Магістерське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

Ключові слова: державна меморіальна політика, комеморативні практики, конкуренція пам'ятей, Голокост, Бабин Яр, історичний наратив, шкільні підручники з історії.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження

1.1 Історіографія та стан наукової розробки

Розпад Радянського Союзу окреслив нові інтелектуальні виклики перед суспільствами колишніх радянських республік. Розпочалися процеси переосмислення власної ідентичності та історії. Радянська історіографія ставила своєю метою конструювання «монолітного» наративу про радянський народ як нову спільноту, де ключову роль відігравав «російський старший брат».

Після розпаду СРСР в українських науковців з'явився простір до пошуку нових сенсів, можливостей аналізувати ті чи інші події та явища власною оптикою і спроб зрозуміти, що ми пам'ятаємо про себе. Водночас з'явилася потреба переосмислити не лише історію власне етнічних українців, а й історію інших народів, які населяли українські землі протягом століть.

Формування пам'яті про єврейські громади в Україні з часів поновлення незалежності є темою, що перебуває на перетині кількох дослідницьких напрямів: *memory studies*, україно-єврейських студій, досліджень державної політики пам'яті та аналізу змін та трансформацій, що відбулися в історичній освіті.

Водночас, навіть за наявності значної кількості робіт, що опрацьовують окремі аспекти з наведеного вище переліку, наразі бракує комплексного дослідження, яке поєднувало б аналіз державної меморіальної політики та репрезентації історії єврейської громади на теренах України. Це зумовлює потребу в окресленні стану наукової розробки теми та виявлення сліпих зон — дослідницьких лакун.

Фундаментом для аналізу політики пам'яті в Україні є праці, у яких минуле аналізують як соціальний конструкт, що створює фундамент процесів формування ідентичності. Ключову роль тут мають напрацювання Владислава Гриневича, який вбачає у процесі формування пам'яті формування самої

ідентичності¹. Пам'ять, на думку Гриневича, є результатом інтелектуальної діяльності людей і завжди є множинною. У своїх розвідках він акцентує на існуванні різних моделей пам'яті, що існують всередині одного суспільства одночасно. Так, Гриневич вбачає існування в Україні двох основних конкурентних колективних моделей пам'ятування Другої світової війни: української (самостійницької) та пострадянської (малоросійської). Перша модель орієнтована на розбудову в Україні демократії європейського зразка, друга плекає ностальгію за СРСР та проросійські симпатії. Ця дихотомія є помічною для кращого розуміння того, як влада України в різні періоди трактувала пам'ять про євреїв, винищених під час Голокосту: від розчиненої в міфі «Великої вітчизняної війни» замовчуваної долі «мирних радянських громадян» до погляду на Голокост як на загальнолюдську трагедію, де жертви мають право бути названими.

Дослідниця Олександра Гайдай разом з іншими дослідниками акцентує на тому, що в межах українського культурного простору Голокост протягом значного часу поставав як ізольоване від загального контексту явище, яке було важко гармонійно вплести в загальний історичний виклад. Через це трагедія часто поставала як суто внутрішня катастрофа єврейського народу, а не невіддільна частина минулого всієї країни². Характерною рисою процесу меморіалізації є провідна роль саме громадського сектору та приватних ініціатив: саме завдяки їхній діяльності створювалися музейні експозиції та пам'ятні знаки. Натомість державні та муніципальні заходи, спрямовані на системне вивчення історії геноцидів, часто виявлялися недостатніми.

Цінним теоретичним доповненням до аналізу моделей пам'ятування є класифікація, запропонована українським істориком Георгієм Касьяновим, який пропонує розглядати історичну пам'ять як об'єкт цілеспрямованої

¹ Гриневич В. А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2011. № 4 (54). С. 114.

² Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін. Київ, 2018. С. 129.

маніпуляції та конструювання в межах державної політики. Дослідник пропонує три моделі, що описують механізми пам'ятування в українському суспільстві: ексклюзивну, інклюзивну та мішану³. Ексклюзивна модель спрямована на створення однорідної картини минулого шляхом відсікання тих фрагментів пам'яті, що суперечать поточному ідеологічному дискурсу. В Україні це найчіткіше простежувалося у процесі тривалого протистояння між радянською та національно-центричною версіями історії. Інклюзивна модель орієнтована на об'єднання різнорідних пам'яттєвих практик навколо ідеї громадянської солідарності. Остання, мішана модель, характеризується паралельним існуванням символів та назв, що заперечують одні одних. Ця модель може стати можливою з двох причин: коли держава не має власної активної позиції чи стратегії, або коли навпаки свідомо уникає ідеологічної гостроти у потенційно конфліктних темах. Такий розподіл дозволяє аналізувати історичну політику як інструментальне використання знань про минуле задля легітимізації влади, формування лояльності тощо, а процеси меморіалізації єврейської спадщини в незалежній Україні – як складний процес політичної інженерії, спрямований на певні зміни національної ідентичності.

Для розуміння того, як офіційний образ минулого транслиювався через систему освіти, принципово важливою є праця Федора Турченка «Україна — повернення історії. Генеза сучасного підручника». Турченко досліджує процес формування шкільного історичного наративу в незалежній Україні як свідомий політичний проєкт, спрямований на конструювання нової національної ідентичності. Дослідник показує, що зміст і структура підручників не були простим нейтральним відображенням наукового консенсусу, а радше продуктом ідеологічних пріоритетів, що змінювалися залежно від політичної кон'юнктури. Це робить його працю необхідним

³ Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2 (527). С. 135.

методологічним орієнтиром для аналізу того, яке місце відводилося єврейській громаді та Голокосту в офіційному освітньому наративі України.

Керівник Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський досліджує культуру пам'яті в Україні на прикладі ставлення до Голокосту. Посібник «Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні» (2018) є важливим джерелом, що дає професійні методичні рекомендації щодо викладання цієї теми. Зокрема пропонує мультикультурний підхід, де трагедія євреїв подається як спільна для усіх народів України — на думку дослідника, відкрите вивчення злочинів нацистського та комуністичного режимів в Україні є «фактором ідентичності та викликом колективної пам'яті⁴», а вивчення історії Голокосту має розглядатися як «частина загальної історії українців і євреїв, як складова Історії України часів Другої світової».

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» разом з його очільником Ігорем Щупаком акцентують на необхідності розширення контексту. Щупак стверджує⁵, що неможливо вивчати Голокост поза проблемами міжнаціональних, міжетнічних та міжрелігійних відносин. Результатом багаторічної співпраці інституту з МОН стало напрацювання методичних матеріалів і підготовка вчителів до викладання тематики Голокосту і геноцидів. У виданнях інституту велику увагу приділяють українським Праведникам народів світу. Сам Ігор Щупак є одним з авторів підручників, які будуть досліджені у відповідному розділі.

Окремий дослідницький напрям формують праці, присвячені меморіалізації Бабиного Яру як центрального кейсу української політики пам'яті щодо єврейської громади. Владислав Нахманович у статті «Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього» досліджує трансформацію офіційних наративів навколо цього місця від радянського періоду до сьогодення,

⁴ Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя / В. Бобров та ін. Вид. 3-тє, випр. Київ, 2018. С. 56.

⁵ Щупак І. «Ткума» — інститут вивчення Голокосту. Подкаст «Зустрічі». Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/tkuma-instytut-vyvchennya-golokostu> (дата звернення: 04.03.2026).

показуючи, як конкурентні інтерпретації трагедії відображали ширші суперечності у конструюванні національної ідентичності. Дослідник акцентує на тому, що Бабин Яр став ареною зіткнення різних груп пам'яті — єврейської, української, радянської — кожна з яких прагнула закріпити власний наратив у публічному просторі⁶.

Людмила Прилуцька у статті «Бабин Яр: пам'ять і складнощі меморіалізації (погляди західних аналітиків)» систематизує закордонну наукову рефлексію навколо цього кейсу, виявляючи, що західні дослідники акцентують передусім на інструменталізації трагедії в політичних цілях та на суперечності між декларованим прагненням до меморіалізації і реальними діями української влади⁷. Дослідниця показує, що міжнародний академічний дискурс навколо Бабиного Яру є значно критичнішим щодо української меморіальної політики, ніж вітчизняний⁸, — і ця асиметрія сама по собі є показовою.

Проте історія Голокосту є лише невеличкою частинкою загальної історії єврейської громади, що проживала і проживає на території України. Зосередження уваги переважно на Голокості викликає питання про репрезентацію інших вимірів історії єврейської громади в Україні. Чи не зводиться пам'ять про євреїв винятково до наративу трагедії? Поза межами такого підходу часто лишаються феномен хасидизму, соціокультурний простір єврейського містечка (штетлу), специфіка радянського періоду з його політикою асиміляції.

У своїй роботі «Подолати минуле: Глобальна історія України» Ярослав Грицак пропонує розглядати історію України у контексті *longue durée* та процесів глобалізації, й водночас вийти за межі суто національної парадигми.

⁶ Нахманович В. Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. Київ, 2016. С. 317.

⁷ Прилуцька Л. Бабин Яр: пам'ять і складнощі меморіалізації (погляди західних аналітиків). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. Дрогобич, 2021. № 7 (49) С. 252.

⁸ Там само. С. 252.

Грицак стверджує, що сучасна Україна є модерним продуктом глобалізації, що почалася ще в ранньомодерний час⁹. Єврейська ж громада була одним із найактивніших чинників цієї модернізації, особливо в містах¹⁰. Дослідник наголошує, що драма єврейсько-українських взаємин історично розгорталася як конфлікт груп, що перебували на самому дні соціальної піраміди. Селяни та євреї жили «разом, але порізно»¹¹, фактично конкуруючи між собою за ті обмежені ресурси, які залишалися після розподілу продукту праці панівними елітами.

Важливою роботою для уявлення про взаємодію українців та євреїв є праця «Євреї та Українці: тисячоліття співіснування» Павла-Роберта Магочія та Йоханана Петровського Штерна. Автори послуговуються інклюзивним поглядом на минуле, тож єврейська громада постає не як ізольована, відокремлена етнічна група, а радше як органічна складова соціокультурного ландшафту українських земель протягом понад тисячі років. Дослідження акцентує увагу не на темних сторонах історії українсько-єврейських стосунків, а на вивченні щоденної взаємодії, взаємопроникнення культур та спільного економічного розвитку — не лише на тому, що розділяло українців і євреїв, а й на тому, що об'єднувало їх¹².

Наведені дослідження та статті можна віднести до кількох напрямів: роботи з історії єврейської громади та Голокосту в Україні, дослідження з політики пам'яті, аналіз українсько-єврейських стосунків, «педагогічна історіографія». Отже, сучасна історіографія знаходиться на шляху переходу від фрагментарного опрацювання історії єврейської громади як ізольованого етнічного наративу до інклюзивнішої моделі, де євреї постають невіддільною частиною загальноукраїнського історичного процесу. Попри певні здобутки у дослідженні Голокосту, поза увагою науковців часто залишається цілісний

⁹ Грицак Я. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ, 2021. С. 14.

¹⁰ Там само. С. 112.

¹¹ Там само. С. 116.

¹² Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Вид. 2-ге, доп. Ужгород, 2018. С. 2.

аналіз того, як саме інституції незалежної України конструювали образ єврейської спільноти у публічному просторі та освітніх практиках. Більшість наявних розвідок зосереджені на трагічних подіях минулого століття, або на глибинній історії співіснування, залишаючи відкритим питання механізмів сучасної політики меморіалізації.

Наявність цих прогалин зумовлює до систематизації досвіду формування політики пам'яті щодо єврейської громади. Комплексний підхід, що має поєднувати теоретичні напрацювання memory studies із аналізом конкретних кейсів репрезентації державою минулого, дозволить заповнити «сліпі зони».

1.2 Теоретико-методологічні підходи дослідження

Дослідження процесу формування офіційної пам'яті про єврейську громаду в Україні базується на теоретичних підходах міждисциплінарного напрямку memory studies. Цей дослідницький напрям було сформовано у другій половині XX століття на перетині історії, соціології, антропології та культурології. Завдання студій пам'яті — проаналізувати, як суспільства розуміють й інтерпретують минуле, як конструюють наративи про нього та інституціоналізують їх у політичних і культурних практиках.

Для цього дослідження важливим є розуміння того, що історична пам'ять формується не лише через наукову історіографію, а й системою освіти, державними інституціями, символічними просторами й комеморативними практиками. Ці механізми відіграють вирішальну роль у тому, як суспільства бачать минуле.

Базовим теоретичним підходом memory studies є концепція колективної пам'яті, розроблена французьким дослідником Морісом Альбваксом. У праці «The Collective Memory» соціолог обґрунтував тезу, що пам'ять не є суто індивідуальним явищем¹³, а натомість формується в межах соціальних груп. На думку Альбвакса, людина пригадує минуле не ізольовано, а за допомогою

¹³ Halbwachs M. The individual remembrances as the intersection of collective influences // Halbwachs M. The Collective Memory. New York, 1980. P. 44-50.

«соціальних рамок пам'яті», що народжені під впливом родини, релігійної спільноти, професійного середовища тощо. Саме ці соціальні структури визначають, які події вміщає у себе колективна пам'ять, та яким чином ці події інтерпретуються.

Альббакс наголошував, що колективна пам'ять не є сумою індивідуальних спогадів різних осіб, а формується відповідно до потреб певних груп або суспільств у конкретний історичний момент. Пам'ять реконструюється в теперішньому, а не просто відтворює минуле. Цей підхід дозволяє аналізувати пам'ять про євреїв в Україні не лише як результат академічного дослідження минулого, а й як продукт соціальних і політичних процесів.

Важливим етапом на шляху розвитку студій пам'яті є праці німецького дослідника Яна Ассмана, який розвинув та уточнив ідеї Альббакса. Ассман запропонував розрізняти комунікативну та культурну пам'ять¹⁴. Комунікативна пам'ять ґрунтується на особистих спогадах певних осіб і передається через міжпоколіннєве спілкування. Вона обмежена в часі приблизно трьома-чотирма поколіннями. Культурна пам'ять, натомість, ґрунтується на текстах, освітніх програмах, ритуалах, пам'ятниках та символічних практиках, які забезпечують триваліше збереження уявлень про минуле і подовжують «часовий горизонт» пам'яті.

Цей підхід є важливим для цього дослідження, оскільки з часом кількість носіїв безпосередньої комунікативної пам'яті про єврейські громади в Україні стрімко зменшується. Концепція культурної пам'яті, натомість, дозволяє аналізувати роль інституцій — передовсім системи освіти й державної меморіальної політики — у формуванні наративів про історію єврейської спільноти в Україні. За рахунок цих механізмів суспільство не лише пам'ятає

¹⁴ Assmann J. Communicative and Cultural Memory // *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / Eds. A. Erll, A. Nünning. Berlin; New York, 2008. P. 109-118. .

певні події минулого, а й формує уявлення про історію взаємодії між українським та єврейським народами.

Важливим теоретичним інструментом до опрацювання меморіальних практик є концепція «місць пам'яті», що була запропонована французьким істориком П'єром Нора¹⁵. В масштабній дослідницькій роботі «Les Lieux de mémoire» Нора висловив ідею про те, що модерні суспільства створюють символічні об'єкти, які виконують функцію матеріальних носіїв історичної пам'яті. Вони виникають через те, що безпосередня пам'ять про минуле поступово зникає, а суспільство прагне закріпити її у певних стабільних символічних формах. Місця пам'яті, таким чином, постають не лише географічними локаціями, а й культурними символами.

Цю думку розвиває кандидатка історичних наук Світлана Набок у своїй статті «Простір і пам'ять: на перехресті контекстів¹⁶», що покликана допомогти у застосуванні концептів Нора у дослідженнях на українському матеріалі. Пам'ять, на думку дослідниці, не є тотожною матеріальному об'єкту. Сам по собі матеріальний об'єкт (наприклад, пам'ятний знак чи книга) ще не є частиною пам'яті. Щоб річ стала носієм пам'яті, їй потрібна «історія, оповідь, легенда». Без цієї історії матеріальні втілення залишаються «німими, як Половецькі баби».

Набок стверджує, що дослівний переклад терміна Нора «les lieux de mémoire» як «місця пам'яті» звужує і навіть викривлює його суть¹⁷. Вона пропонує використовувати поняття «простори пам'яті», оскільки йдеться не лише про конкретні географічні локації, а й про символи, які не мають прямого просторового виміру (наприклад, французький прапор, пісня «Марсельєза» або образ Жанни д'Арк).

¹⁵ Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations: Memory and Counter-Memory*. 1989. №. 26. P. 7-24.

¹⁶ Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. № 5–6 (91-92) С. 244.

¹⁷ Там само. С. 245.

Концепт Нора з напрацюваннями Набок є корисним для аналізу меморіальних просторів в Україні, зокрема комплексу Бабиного Яру, який став одним із центральних символів пам'яті про Голокост у Східній Європі. Саме ідеї Набок можуть допомогти зрозуміти, чому ті чи інші місця або простори пам'яті просто не спрацьовують.

Для того, щоб відокремити поняття пам'яті, історії та історичного міфу, важливо звернутися до праці польської соціологині Барбари Шацької. У дослідженні «Минуле, пам'ять, міт» науковиця аналізує соціальні механізми конструювання образів минулого, проводячи межу між історичною наукою і соціальною пам'яттю. Так, колективна пам'ять, на думку Шацької, є селективною і часто підпорядкованою сучасним потребам суспільства, на відміну від історії, що прагне до критичного аналізу джерел і наукової об'єктивності. Соціологиня також підкреслює, що соціальна пам'ять інколи трансформується в історичний міф, коли певні наративи минулого набувають символічного значення і використовуються для легітимації політичних чи ідентифікаційних проєктів¹⁸.

У межах цього дослідження важливим є також поняття офіційної пам'яті, яке використовується на позначення інституціоналізованих державою форм інтерпретації минулого. Офіційна пам'ять формується через систему освіти, державні комеморативні практики, законодавчі ініціативи та діяльність культурних інституцій.

Важливим доповненням до концепту культурної пам'яті є підхід німецької історикині Аляйди Ассман, яка розвинула і уточнила розуміння пам'яті у сучасних суспільствах. У своїх роботах вона запропонувала розрізняти так звані функціональну пам'ять (functional memory) та пам'ять накопичення (storage memory) — умовний «канон» і «архів» того, про що

¹⁸ Шацька Б. Історія та колективна пам'ять // Шацька Б. Минуле — пам'ять — міт. Чернівці, 2011. С. 17-32.

пам'ятають суспільства¹⁹. «Канон» складається з обмеженого переліку подій, символів та інтерпретацій минулого, які суспільство вважає значущими і активно відтворює у публічному просторі. Натомість «архів» включає у себе ширший масив історичних знань. Вони так само можуть зберігатися в культурі, але при цьому не бути частиною актуального публічного наративу. Згідно з цією концепцією, формування офіційної пам'яті відбувається у процесі відбору, під час якого певні події чи явища включаються до «канону», інші ж лишаються на периферії. У контексті даного дослідження, це означає, що державна політика пам'яті визначає, які аспекти єврейської історії отримають найбільшу увагу (і чи отримають її взагалі) в освітньому та меморіальному дискурсі: культурна спадщина, досвід співжиття різних спільнот, чи трагедії ХХ століття.

Ще однією важливою ідеєю до аналізу пам'яті та меморіалізації є концепція наративної організації колективної пам'яті, запропонована американським дослідником Джеймсом Верчем. Він розмірковує про те, що суспільства зазвичай осмислюють минуле за допомогою певних наративних схем чи шаблонів. Ці наративи можуть повторюватися у підручниках²⁰, публічних виступах, експозиціях музеїв та інших формах публічної історії і відігравати важливу роль у процесі формування колективної ідентичності, оскільки пропонують суспільствам певний спосіб інтерпретації історичних подій.

Зазначені теоретичні підходи складають аналітичну рамку даного дослідження та дозволяють комплексно розглянути процес формування пам'яті про євреїв в Україні з моменту відновлення незалежності. Їх поєднання дає змогу аналізувати не лише зміст історичних наративів, але й механізми їх формування й поширення. У межах дослідження ці підходи застосовуються до

¹⁹ Assmann A. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge, 2011. P. 10.

²⁰ Wertsch J. V. *State production of official historical narratives* // Wertsch J. V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge, 2002. P. 67.

аналізу корпусу шкільних підручників історії України, державних програм пам'яті та меморіальних ініціатив, що дозволяє простежити механізми формування офіційного наративу про єврейську історію у сучасній Україні.

Розділ 2. Еволюція державної політики пам'яті щодо єврейської спільноти в Україні

2.1. Формування нормативно-правового та інституційного поля

Процес формування державної політики пам'яті стосовно єврейської спільноти в Україні пройшов складний шлях від декларативного визнання прав національних меншин на початку 1990-х років до спроб інституціоналізації та включення єврейського наративу в загальнонаціональний контекст. Водночас, цей процес не завжди характеризувався раціональністю та чітким державним плануванням – у певні моменти меморіальна діяльність мала спорадичний, інерційний характер, була непослідовною та нелогічною.

Першим кроком до легалізації статусу єврейської громади в Україні став Закон «Про національні меншини в Україні», що заклав правову рамку до національно-культурної автономії народів, що населяли державу. У шостій статті цього закону представникам національних меншин гарантувалися «права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів²¹». І хоча закон мав загальний характер і безпосередньо не стосувався механізмів роботи з історичною пам'яттю, його вплив на життя єврейської громади України був позитивним.

Як згадує у своїй статті для інтернет-видання NV колишній головний рабин карлін-столінської хасидської громади Києва Яків Дов-Блайх, у 1989 році, коли він приїхав до Києва, у місці практично не існувало єврейського

²¹ Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 № 2494-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12/ed19920625> (дата звернення: 23.03.2026).

життя, а релігійна громада збиралася лише тоді задля молитви на свята чи в шаббат²². З моментом проголошення незалежності єврейське життя почало відновлюватися, а вищезгаданий закон додатково легітимізував це відновлення: почали відкриватися єврейські школи, для дітей та підлітків проводили літні табори, відкривалися релігійні та секулярні спільноти, що займалися єврейською освітою дітей, підлітків та студентів. Євреї України почали згадувати власну історію.

Наступним важливим кроком формування меморіального ландшафту в Україні стала спроба вивести пам'ятування значущих трагічних подій минулого до загальнодержавного рівня. Першою такою спробою став Указ Президента України Леоніда Кучми від 26 листопада 1998 року «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору²³». Попри важливість і символічну значущість для конструювання національної пам'яті, цей документ ілюстрував термінологічну розмитість та інерційність державної політики. Показовим є те, що слово «голодомору» було вжито в однині та з маленької літери (з 21 травня 2007 року в тексті Указу використовується слово «голодоморів») — це може засвідчувати небажання або нерозуміння тогочасною владою необхідності надавати цій трагічній події статусу унікального акта геноциду. З іншого боку, перехід до вживання терміну у множині відображав інший підхід, що полягав у поширенні парадигми штучного масового голоду і на події 1921-1923 і 1946-1947 років. Також у тексті Указу відсутня згадка про винуватців трагедії чи її штучний характер. Текст документу не згадував радянський режим як організатор терору, тобто вшановував жертв без визначення сторони, яка цей злочин вчинила. Як зазначає дослідник Петро Долганов у своєму дослідженні про формування

²² Блайх Я. Д. Шалом, слов'яни!. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/golovniy-rabin-kiyeva-ta-ukrajini-yakiv-dov-blayh-pro-zhittya-i-diyalnist-v-ukrajini-50111970.html> (дата звернення: 23.03.2026).

²³ Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів: Указ Президента України від 26.11.1998 № 1310/98 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98/ed19981126> (дата звернення: 23.03.2026).

меморіального законодавства України у галузі пам'ятування жертв геноцидів, документ 1998 року «не містить навіть натяку на інтерпретацію цих подій у геноцидному контексті²⁴».

Для єврейської спільноти відсутність терміну «геноцид» та визначення авторів злочину мала критичне значення, оскільки вона консервувала радянську модель пам'яті. Поки держава уникала ідентифікації конкретних етнічних чисток, пам'ять про Голокост так само залишалася в категоріальному полі «мирних радянських громадян», без належного виокремлення жертв за національною ознакою.

Тут постає закономірне питання: чому при аналізі політики пам'яті щодо єврейської спільноти основний акцент зміщується саме в бік Голокосту? Така концентрація на трагедії зумовлюється не стільки її масштабом, скільки тим, що в Україні історія Голокосту стала певною «точкою входу», через яку держава взагалі почала вчитися говорити про єврейську присутність. Неможливо було декларувати відновлення єврейського життя у 1990-х, не спробувавши дати відповіді на питання, що залишилися після 1945 року. Еволюція ставлення держави до Голокосту, яка рухається до визнання його спільною трагедією українського та єврейського народів, фактично є історією визнання самої єврейської спільноти як суб'єкта.

На межі тисячоліть державна політика все ще перебувала під значним впливом радянських підходів до меморіалізації. Характерним прикладом є Закон України «Про жертви нацистських переслідувань²⁵» від 23 березня 2000 року. Ключовою особливістю Закону стала перша в історії українського законодавства надати дефініції місцям примусового утримання з чітким визначенням етнічного походження жертв. У першій статті Закону міститься

²⁴ Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2015. № 1 (13). С. 13.

²⁵ Про жертви нацистських переслідувань: Закон України від 23.03.2000 № 1584-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/ed20000323> (дата звернення: 23.03.2026).

визначення терміну «гетто» як «частини території населеного пункту, виділеної для примусового тримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення». Порівняно з радянським дискурсом, таке формулювання було важливим кроком вперед, оскільки держава офіційно визнала євреїв специфічним об'єктом нацистської політики винищення.

Також документ виокремлює «табори примусової праці для осіб єврейської національності», водночас визначення таборів знищення («таборів смерті») було подане у дусі радянської ідеології: «створені з метою проведення екзекуцій у стаціонарних приміщеннях та місцях масових страт мирного населення». Таким чином, категорія «мирне населення» розмивала собою конкретні етнічні та релігійні групи, що знищувалися в «таборах смерті»: євреїв, ромів, свідків Єгови тощо. Водночас, у тексті закону все ще відсутнє поняття «геноцид», хоча опис гетто прямо вказує на мету знищення за національною ознакою.

Попри термінологічні недоліки, Закон мав важливе практичне значення, бо перевів питання пам'ятування з площини декларацій до галузі соціальної відповідальності держави — документ визначив перелік соціальних гарантій і пільг для осіб, що пережили переслідування нацистами.

Знаковим поворотом стала Постанова Верховної Ради «Про 70-ті роковини голодомору в Україні» від 28 листопада 2002 року, в якій вперше було вжито слово «геноцид» — Голодомор визначався як «акт геноциду проти українського народу²⁶». Цей прецедент відкрив шлях до подальшої «легалізації» аналізу і пам'ятування інших трагедій в геноцидному контексті.

Наступним свідченням спорадичності та певної концептуальної плутанини державної політики пам'яті стала Постанова Верховної Ради «Про

²⁶ Про 70-ті роковини голодомору в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28.11.2002 № 258-IV. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?code=258-15&from=360> (дата звернення: 23.03.2026).

відзначення Міжнародного дня голокосту ромів²⁷» від 8 жовтня 2004 року. Сама назва постанови демонструє дивний вибір термінів – використання слова «голокост» є недоречним, адже цей термін є назвою, закріпленою саме за геноцидом євреїв. Частина ромів, натомість, послуговується терміном «Пораймос», інші навпаки виступають проти його вжитку. Через це Рада Європи рекомендувала користуватися формулюванням «геноцид ромів та сінті». Також в тексті закону використовується термін «етноцид», що створює додаткову плутанину, адже етноцид не обов’язково включає в себе фізичне винищення певного етносу, а текст закону закріплює пам’ять вбитих і закатованих жертв. Перелік недоречних термінів, які використовують автори тексту Постанови можна продовжувати далі: «гітлеровські фашисти» замість коректного позначення суб’єкта злочину, «Велика Вітчизняна війна» замість Другої світової.

Окрім цього, виникає парадоксальна ситуація — разом із цією постановою Україна вперше встановила чітку меморіальну дату (2 серпня) для пам’ятування геноциду ромів, раніше ніж аналогічні дати з’явилися для відзначення пам’яті жертв Голодомору та Голокосту. Так сталося не через особливу увагу держави до трагедії ромів, а скоріше через політичну «гру». Ініціаторами постанови виступали представники компартії України Іван Мигович та Станіслав Пхиденко, які таким чином намагалися відсунути на задній план дискусії про визнання Голодомору актом геноциду, вчиненим радянським режимом. Отже, якість документа підтверджує і обставини, за яких він з’явився – не як результат системної роботи з пам’яттю, а як епізодичний акт в меморіальній політиці, де визнання трагедії однієї групи використовувалося як елемент політичної гри проти іншої.

Вже за президентства Віктора Ющенка (2005-2010 рр.) відбувалася певна трансформація меморіального поля. Державна політика пам’яті зазнала змін,

²⁷ Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів: Постанова Верховної Ради України від 08.10.2004 № 2085-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2085-15> (дата звернення: 23.03.2026).

перейшовши від спорадичних актів до спроб побудувати цілісну національну концепцію пам'ятування.

Важливим етапом інституціоналізації державної меморіальної політики стало створення Українського інституту національної пам'яті (УІНП) у 2006 році. Згідно постанови²⁸ Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 року, Інститут утворили як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Поява УІНП у 2006 році засвідчувала прагнення держави перейти від спорадичного вшанування окремих дат і подій до спроби побудувати системну меморіальну політику.

Відповідно до «Положення про Український інститут національної пам'яті», затвердженого Постановою КМУ від 5 липня 2006 року, одним з пріоритетних завдань новоствореної структури стало «увічнення пам'яті жертв голодомору та політичних репресій²⁹». Хоча текст Постанови ставить одним із завдань і дослідження історії корінних народів і нацменшин України, а також їх інтеграцію до українського суспільства, а також згадує німецький рейх та «фашистські репресії», аналіз документа демонструє, що на початковому етапі діяльності УІНП увага держави була зосереджена переважно на осмисленні радянської тоталітарної спадщини. В переліку основних завдань Інституту пам'ятування Голокосту не згадується та не виділяється як окремий напрям.

Проте процес переосмислення Голокосту не як «чужої», а як питомо української трагедії, став одним із важливих елементів меморіальної політики Ющенка. Саме в цей період замовчування почало змінюватися концепцією «спільної трагедії». Ця трансформація помітна в офіційній риторичі

²⁸ Про утворення Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2006 № 764 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-п> (дата звернення: 24.03.2026).

²⁹ Про Положення про Український інститут національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.2006 № 927 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF> (дата звернення: 24.03.2026).

тодішнього президента. Однією з найбільш знакових тез президента, озвученою на зустрічі з головою опікунської ради Європейського єврейського конгресу В'ячеславом Кантором, стали слова Ющенка про те, що Україна зможе зрозуміти трагедію євреїв через розуміння трагедії Голодомору, а «правильна оцінка» Голокосту є «гарантією здоров'я нації³⁰».

Сама зустріч з Кантором була присвячена організації проведення в Україні Другого всесвітнього форуму Голокосту, присвяченого дослідженню історії Бабиного Яру. Перший такий форум відбувся в польському Кракові в 2005 році. Вже в січні 2006 Другий форум відбувся в Києві.

Під час заходів вшанування жертв до 65-х роковин трагедії Бабиного Яру у 2006 році, Ющенко артикулював ідею інклюзивності пам'яті. Так, виступаючи на відкритті тематичної виставки в «Українському домі» в Києві, тодішній президент зазначив, що трагедії Голокосту та Бабиного Яру є «глибокою раною для кожного з народів³¹», чії представники стали жертвами: євреїв, ромів, українців тощо. Вже у 2009 році у своєму зверненні президент пішов ще далі, назвавши загиблих у Бабиному Ярі євреїв «нашими співвітчизниками³²», що морально закріплювало за євреями України статус невід'ємної частини української політичної нації.

Хоча офіційний День пам'яті жертв Голокосту був встановлений вже за часів керівництва Віктора Януковича у 2011 році, підготовчий ґрунт було закладено ще за каденції попереднього президента. Постанова цього Дня пам'яті було зафіксовано в тексті Постанови Верховної Ради «Про 70-річчя

³⁰ Президент України Віктор Ющенко і голова опікунської ради Європейського єврейського конгресу В'ячеслав Кантор обговорили можливість проведення в Україні Другого всесвітнього форуму Голокосту. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/928320.html> (дата звернення: 24.03.2026).

³¹ Ющенко: Заходи, присвячені трагедії у Бабиному Яру, мають загальнолюдське значення. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/276442-yushchenko-zahodi-prisvyacheni-tragediyi-u-babinomu-yaru-mayut-zagalnolyudske-znachennya> (дата звернення: 24.03.2026).

³² Ющенко нагадує народу про ціну, заплачену за волю і незалежність. URL: <https://www.unian.ua/politics/270555-yuschenko-nagadue-narodu-pro-tsinu-zaplachenu-zavolyu-i-nezaleznist.html> (дата звернення: 24.03.2026).

трагедії Бабиного Яру³³» від 5 липня 2011 року. Аналіз тексту Постанови вказує на те, що процес легалізації термінології залишився ареною гострих політичних дискусій. Так, єдина згадка євреїв в тексті документу стосується проведення в «Українському домі» тематичної виставки про історію громади. В той же час, історичний опис трагедії Бабиного Яру подано через розмитий перелік: «понад 100 тисяч осіб різних національностей, мирних жителів...». Таке змішування цивільних жертв расових геноцидів з політичними та військовими групами послаблювало ті передумови до якісної меморіалізації Голокосту та геноциду ромів та синті, які були закладені у попереднє десятиріччя.

Згідно з текстом висновку³⁴ Комітету Верховної Ради України з питань культури та духовності, словосполучення «жертв геноциду» у тексті Постанови рекомендували замінити на «жертв фашизму», що ілюструвало повернення державної політики пам'яті до формату безликих «радянських громадян» та спробу перевести питання меморіалізації до площини «антифашистської» боротьби.

Загалом, період президентства Януковича (2010-2014 рр.) можна назвати часом системної ревізії попередніх напрацювань у галузі меморіальної політики, що фактично призвело до зміни цілісної державної стратегії пам'яті. Ключовим елементом цього повороту стала інституційна деградація УІНП. Згідно з Указом Президента «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року Інститут було ліквідовано³⁵, а вже

³³ Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верховної Ради України від 05.07.2011 № 3560-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-17> (дата звернення: 24.03.2026).

³⁴ Висновок Комітету з питань культури і духовності щодо проекту Постанови про 70-річчя трагедії Бабиного Яру (реєстр. № 8593) від 17.06.2011 // Верховна Рада України. URL: <https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=40540&pf35401=193695> (дата звернення: 24.03.2026).

³⁵ Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010/ed20101209> (дата звернення: 24.03.2026).

12 січня 2011 Постановою Кабінету Міністрів України створено знову³⁶. Проте, новостворена установа була позбавлена особливого статусу та реорганізована у науково-дослідну установу при КМУ. Цей крок не був суто адміністративним, а скоріше означав усунення Інституту з процесів формування державних політик, перетворюючи його на структуру без реальних можливостей впливати.

Керувати Інститутом призначили українського історика Валерія Солдатенка. На момент призначення на посаду, Солдатенко був членом Комуністичної партії України, що сам підтвердив в інтерв'ю для видання «Коммерсант-Україна»: «Членство в Компартії ніколи не заважало моїй науковій роботі. Сподіваюся, і надалі не буде заважати³⁷». Втім, ідеологічний вектор оновленого УІНП чітко орієнтувався на реанімацію радянських канонів. Так, в інтерв'ю тому ж виданню Солдатенко заперечував геноцидний характер Голодомору: «Ніхто, сидячи на троні, не приймав рішення про те, "як би мені заморити голодом українську націю³⁸».

Також за часів керівництва Солдатенка до загальнонаціонального вжитку повертається формулювання «Велика Вітчизняна війна». У збірнику наукових праць «Битва за Дніпро», виданому за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції до 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників Інститутом національної пам'яті, вже у тексті анотації є згадка про «питання політики пам'яті про Велику Вітчизняну війну». А в тексті вітального слова самого Солдатенка можна помітити спроби емоційної атаки на тих дослідників, які виступають проти цієї версії назви Другої світової: «Сумно,

³⁶ Про утворення Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2011 № 8 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-%D0%BF/ed20110112> (дата звернення: 24.03.2026).

³⁷ Валерій Солдатенко: «Мій підхід — не замовчувати, не лакувати, а показувати історію такою, якою вона була». URL: <https://ukranews.com/ua/interview/347-valeriy-soldatenko> (дата звернення: 24.03.2026).

³⁸ Новий голова Інституту національної пам'яті обіцяє не бути «адвокатом» КІПС. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/08/11/5291375/> (дата звернення: 24.03.2026).

але до цієї справи підключилося і чимало колег з професійного цеху історичної науки. Доходить до прямої фальсифікації документальних матеріалів, наукового й морального релятивізму в оцінці фактів. У демократичному суспільстві лунають навіть заклики «заборонити» саме виплекане кров'ю поняття «Велика Вітчизняна війна»!³⁹. Далі за текстом виступу керівник УІНП наголошує на ролі Інституту в увічненні пам'яті про «Велику Вітчизняну війну».

Вже у 2011 році Верховна Рада прийняла Постанову 65-річчя Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями. У тексті документу, підготовленому депутатами від КПУ Петром Симоненко та Ігорем Алексєєвим, містилося засудження звинувачення Радянського Союзу у розв'язанні Другої світової війни⁴⁰. За радянською традицією, в тексті Пояснювальної записки так само відсутні відомості про етнічне походження жертв «фашистів», а згадуються «громадяни різних національностей»⁴¹.

Ця трансформація мала негативний вплив на меморіалізацію єврейської спільноти, фактично зупинивши перехід від радянської моделі замовчування до усвідомлення. Реанімація концепту Великої Вітчизняної знову розчинила унікальність актів геноциду, що відбулися на території України, зокрема і Голокосту, в загальному масиві втрат «радянського народу», де специфіка расового геноциду ігнорувалася на догоду ідеологічній єдності. Крім того, єврейська тематика почала інструменталізуватися владою: «боротьба з

³⁹ Солдатенко В. Вітальне слово // *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*. Київ, 2013. С. 11.

⁴⁰ Про Заяву Верховної Ради України «До 65-ї річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями»: Постанова Верховної Ради України від 15.06.2011 № 3521-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3521-17> (дата звернення: 24.03.2026).

⁴¹ Пояснювальна записка до проекту Постанови про Заяву Верховної Ради України «До 65 річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями» (реєстр. № 8443) від 26.04.2011 // Верховна Рада України. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7405&skl=7 (дата звернення: 24.03.2026).

фашизмом» використовувалася не задля просвіти чи викорінення расистських ідеологій, а як інструмент дискредитації українського національного руху.

Револуція Гідності принесла радикальне переосмислення ролі пам'яті в житті суспільства. У квітні 2015 року Рада прийняла ряд законів, які мали на меті сприяти повному розриву з комуністичним минулим. Ключовими з них були Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» та Закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». Обидва документи встановлювали нову систему координат в меморіальній політиці, визнаючи нацизм і комунізм однаково злочинними і забороняючи публічну демонстрацію символіки цих режимів.

Втім, не обійшлося без критики. Закон «Про засудження...» формально встановлює симетричне засудження обох режимів, однак структура документу, обсяг і деталізація переліку забороненої символіки демонструють різний рівень нормативної розробки цих складових. Зокрема, забороненими до демонстрації визнані навіть такі символи, як прапори чи герби держав «народної демократії»: народних республік Албанії, Болгарії, Румунії тощо⁴². В той же час, нацистська заборонена символіка викладена значно вужчим переліком, та й не настільки юридично конкретно. У тексті Закону прямо забороненою є демонстрація «серпа і молота», «п'ятикутної зірки», та замість слова «свастика» використовується загальне формулювання «символіка націонал-соціалістичного тоталітарного режиму».

Основна ж критика стосувалася Закону «Про правовий статус...»⁴³. Зауваження стосувалися статусу ОУН та УПА як суб'єктів боротьби за

⁴² Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20150409> (дата звернення: 24.03.2026).

⁴³ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті: Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII // База даних «Законодавство України» /

незалежність та законодавчого закріплення статтею 6 цього закону відповідальності за зневажливе ставлення до цих організацій. Критики наголошували на ризиках політизації історії та застерігали від «слідування прикладу Росії з політизації історії⁴⁴», який, на їх думку, стане на заваді об'єктивному дослідженню складних і суперечливих моментів історії України.

Водночас, реакція єврейської спільноти всередині держави не була одноставною і демонструвала значно цікавішу палітру думок, ніж просту підтримку чи засудження. Показовою стала позиція співголови Асоціації єврейських організацій та громад (Вааду) України Йосипа Зісельса, який вирішив будувати прагматичний діалог із владою. Аналізуючи декомунізаційні закони як необхідний елемент деколонізації меморіального простору України, Зісельс висловлював сумніви в об'єктивності критики з боку іноземних науковців та політиків, зокрема розкритикував текст виступу тодішнього Президента Ізраїлю Реувена Рівліна у Верховній Раді, у якому політик прямо звинуватив бійців ОУН у знущаннях над євреями під час Голокосту⁴⁵. Коментуючи виступ Рівліна на «Громадському радіо», Зісельс наголосив, що не може погодитися з позицією президента: «Він несе на собі стереотипи минулого, історіографію, яка на сьогодні не вважається об'єктивною. Він вихований на радянській історіографії. Ізраїль, принаймні старше покоління, досі живе під її впливом⁴⁶».

Центральним елементом позиції керівника Вааду була спроба пошуку етичного компромісу між вшануванням національно-визвольного руху та

Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19/ed20150409> (дата звернення: 24.03.2026).

⁴⁴ Науковці критикують «закони про декомунізацію». URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150421_scholars_anticomunist_law_she (дата звернення: 24.03.2026).

⁴⁵ Президент Ізраїлю, виступаючи в Раді, звинуватив ОУН у пособництві Голокосту. ОУН назвала це плювом. URL: https://texty.org.ua/fragments/71169/Prezydent_Izrajilu_vystupajuchy_v_Radi_zvynuvatyv_OU_N-71169/ (дата звернення: 24.03.2026).

⁴⁶ Йосиф Зісельс: «Я не згоден з президентом Ізраїлю. Так говорить минуле». URL: <https://vaadua.org/news/yosif-zisels-ya-ne-zgoden-z-prezidentom-izrayilyu-tak-govorit-minule> (дата звернення: 24.03.2026).

збереженням пам'яті про жертв Голокосту. Зісельс висував пропозицію, згідно з якою статус борців за незалежність мали б отримати всі учасники визвольних змагань, крім тих, чию причетність до скоєння воєнних злочинів чи злочинів проти людяності було доведено в суді⁴⁷.

Попри те, що ця пропозиція так і не була відображена в остаточному тексті Закону, сам факт її озвучення засвідчив прагнення представників єврейських громад інтегрувати єврейський наратив до нової національної концепції пам'яті. Такий підхід базувався на визнанні права України на власний пантеон героїв за умови існування чіткої межі між боротьбою за державу та індивідуальною відповідальністю за злочини минулого.

Незважаючи на суперечки, прийняття цих законів призвело до відкриття архівів КДБ. Завдяки прийняттю Закону «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», історики отримали можливість працювати з першоджерелами, що сприяло дослідженню радянської антисемітської політики (боротьбу з «космополітизмом», справу Єврейського антифашистського комітету тощо).

Крім того, зміна підходу до пам'ятування Другої світової, а саме перехід від культу «Великої перемоги» до моделі «Пам'яті і примирення», дала простір інклюзивному вшануванню. Рішення щодо встановлення 8-го травня Дня пам'яті та примирення змістило акцент з перемоги на загальнолюдську трагедію, що дозволило інтегрувати тематику Голокосту як питомий елемент історії України у другій світовій, а не як її побічний сюжет.

Загалом же політика пам'яті періоду президенства Порошенка характеризувалася балансуванням між прискореним формуванням національного пантеону героїв задля мобілізації суспільства під час війни і демонстрацією відданості західним стандартам пам'ятування, де вшанування

⁴⁷ Чи «фінансує» уряд України антисемітизм? Реакції на заяву 57 конгресменів США. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29194569.html> (дата звернення: 24.03.2026).

жертв геноцидів є складовою політичної етики. Це вимагало ґрунтовної дипломатичної роботи.

Одним з найважливіших жестів Порошенка у сфері українсько-єврейських відносин став візит президента до Ізраїлю в грудні 2015-го. Там, під час виступу в Кнесеті, голова держави артикулював новий рівень готовності України до складного діалогу щодо суперечливих сторінок власної історії. Важливим стало не лише вибачення президента за участь окремих представників українського народу в Голокості, а й згадки про тисячолітні стосунки українського та єврейського народів на українській землі. Зокрема, президент згадав і про виникнення хасидизму, і про єврейські літери на купюрах УНР, і про видатних державних діячів Ізраїлю, народжених в Україні⁴⁸. Знаковою ж стала частина промови, де президент згадав про участь єврейської громади в захисті держави і наголосив на процесі розбудови політичної нації, членами якої є всі громадяни, які розділяють її цінності.

Такий жест врівноважив критику стосовно внутрішньої політики героїзації визвольного руху, продемонструвавши здатність України до рефлексії без замовчування темних сторінок історії. Такий підхід перегукувався з ідеями Йосипа Зісельса: замість безперспективного і деструктивного кола взаємних звинувачень спробувати інтегрувати вивчення Голокосту як універсального уроку тоталітаризму в загальнонаціональних освітніх програмах.

Логічним продовженням інклюзивної стратегії пам'яті стали масштабні державні заходи, приурочені до 75-х роковин трагедії в Бабиному Ярі у вересні 2016 року. Якщо виступ у Кнесеті можна було оцінювати як важливий дипломатичний крок назовні, то події 2016-го року стали спробою внутрішньої інституціоналізації нової моделі пам'яті. У своїй промові під час жалобної церемонії 29-го вересня у Бабиному Ярі Порошенко остаточно

⁴⁸ Виступ Президента України Петра Порошенка у Кнесеті (Держава Ізраїль). URL: https://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Vystup_Poroshenka_v_Kneseti.htm (дата звернення: 25.03.2026).

закріпив концепт щодо спільної для українців та євреїв трагедії, згадав про півтора мільйона українських євреїв, знищених нацистами і пообіцяв відкрити на території заповідника меморіал Голокосту⁴⁹. Це було важливою спробою подолати радянську спадщину «забуття», надавши місцю трагедії символічного значення загальнонаціонального масштабу.

Водночас, саме під час цих заходів меморіальна політика зіткнулася із серйозними викликами, про які згадувалося вище. Вже згаданий виступ Реувена Рівліна у стінах Ради та подальша гостра реакція на нього продемонстрували, що офіційне «примирення» на рівні президентів не призвело автоматично до узгодження історичних наративів. Конфлікт між героїзацією ОУН та пам'яттю про Голокост, який Йосип Зісельс закликав розв'язувати через фахову дискусію, став центральною точкою напруги меморіальної політики того часу.

Окрім цього, 2016 рік заклав підвалини тривалого інституційного конфлікту. Саме тоді публічно презентували проєкт приватного Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (ВУНМС), а вже наступного року відбулося обрання Наглядової ради центру⁵⁰. Поява цього потужного проєкту з масштабним фінансуванням, створила конкуренцію з державною концепцією меморіалізації Бабиного Яру, що була створена робочою групою при Інституті історії України НАНУ в 2019 році⁵¹. Детальний аналіз конфлікту через створення Меморіального центру буде викладений у наступному підрозділі, проте тут варто зазначити, що саме постання ВУНМС призвело до того, що каденція Порошенка завершилася певною дуальністю у галузі меморіалізації Бабиного Яру. З одного боку, держава визнала Голокост

⁴⁹ Виступ Президента Петра Порошенка на жалобній церемонії з ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру. URL: <https://svyat-2023.kyivcity.gov.ua/news/20386.html?PrintVersion> (дата звернення: 25.03.2026).

⁵⁰ Наглядова рада Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» провела друге засідання в Києві та затвердила Наглядову раду. URL: <https://pinchukfund.org/ua/projects/16495/news/20238/> (дата звернення: 25.03.2026).

⁵¹ Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру. URL: <http://babiyar.org.ua/?p=22> (дата звернення: 25.03.2026).

частиною національної трагедії, з іншого продемонструвала неготовність стати єдиним медіатором меморіального простору, залишивши це питання відкритим для наступної влади.

Період президентства Володимира Зеленського став етапом переходу до прагматичної моделі пам'яті, де головний акцент змістився до «людиноцентричності» та правового захисту. Важливим інституційним маркером стало призначення нового керівника УІНП: у грудні 2019 Володимира Вятровича на посаді змінив Антон Дробович. У програмному інтерв'ю виданню «Главком» він підкреслив перехід до нових акцентів у роботі Інституту: «Я б дуже не хотів, щоб декомунізація здійснювалася комуністичними методами, коли ми просто спускаємо методички... Ліберальні підходи означають... акцент на питаннях прав людини, її гідності⁵²».

Важливим здобутком у розбудові нормативно-правового поля, що ілюструє цей перехід, стало ухвалення у вересні 2021 року Закону «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні⁵³». Документ юридично закріпив визначення антисемітизму, ґрунтуючись на критеріях, запропонованих Міжнародним альянсом пам'яті жертв Голокосту (IHRA). Менш ніж за десять днів до повномасштабного вторгнення Верховна Рада встановила кримінальну відповідальність за антисемітські злочини⁵⁴. Незадовго до цього, Верховна Рада запровадила День вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни⁵⁵.

⁵² Антон Дробович: Інститут національної пам'яті не займатиметься героїзацією Бандери. URL: <https://glavcom.ua/interviews/anton-drobovich-institut-nacionalnoji-pamyati-ne-zaumatimetsya-gerojizacijeyu-banderi-649454.html> (дата звернення: 25.03.2026).

⁵³ Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні: Закон України від 22.09.2021 № 1770-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-19> (дата звернення: 25.03.2026).

⁵⁴ Прийнято Закон «Про внесення змін до статті 161 Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні» // Верховна Рада України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/219387.html> (дата звернення: 25.03.2026).

⁵⁵ Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни: Постанова Верховної Ради України від 02.02.2021 № 1178-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-20> (дата звернення: 25.03.2026).

Фундаментальним кроком до остаточної інтеграції єврейського наративу в загальнонаціональний контекст стало ухвалення 21 серпня 2025 року Закону «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу»⁵⁶. Цей документ став віхою в українській меморіальній політиці, оскільки офіційно визнав геноцид єврейської спільноти на території України злочином проти всього українського народу. Закон наголошує, що євреї були невід'ємною частиною суспільства, а їхнє винищення нацистами завдало непоправної шкоди демографічному, культурному та духовному потенціалу держави. Таке формулювання остаточно виводить Голокост із категорії «історії меншин», перетворюючи його на невід'ємне ядро національної трагедії України.

Аналіз процесу формування нормативно-правового та інституційного полів свідчить про складну, нелінійну еволюцію державної політики пам'яті в цілому і політики пам'яті про єврейську громаду зокрема. Від періоду пост-радянської інерції і замовчування держава прийшла до глибокої інтеграції єврейського наративу в загальнонаціональний контекст.

Початковий етап цього процесу характеризувався термінологічною розмитістю, де трагедія євреїв під час Голокосту розчинялася в ідеологемі «мирних радянських громадян». Держава вчилася виокремлювати етнічну специфіку жертв нацизму, що було зафіксовано в перших відповідних законах.

Період з 2005 до 2014 року можна назвати періодом інституціоналізації та зародження концепту «спільної трагедії». Створення УІНП стало початком системної роботи в галузі державної політики пам'яті. Попри період ревізіонізму та реанімації радянських канонів під час правління Януковича, саме у цей час було закладено фундамент для сприйняття Голокосту як питомо української трагедії.

⁵⁶ Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21.08.2025 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3731-20> (дата звернення: 25.03.2026).

Період з 2015 року можна охарактеризувати як період деколонізації та інклюзивності. Прийняття декомунізаційних законів та відкриття архівів КДБ розпочали складний діалог про суперечливі сторінки історії. Важливу роль тут відіграли не лише державні інституції, а й лідери єврейської громади, які сприяли пошуку компромісів між вшануванням національно-визвольного руху і пам'яттю про закатованих під час Голокосту. Наразі ж, завдяки прийняттю законів про протидію антисемітизму й про засади державної політики нащпам'яті, єврейська громада постає як невід'ємна частина суспільства, а пам'ять про неї виведено з категорії «історії меншин».

Отже, еволюція ставлення держави до історії євреїв України і Голокосту пройшла шлях від спорадичних актів до визнання єврейської історії невід'ємним ядром національної трагедії та культурного спадку України.

2.2 Бабин Яр як епіцентр комеморативних практик та «конкуренції пам'ятей»

Територія Бабиного Яру в Києві є однією з багатошарових і найскладніших «місць пам'яті» (*lieux de mémoire*) не лише в Україні, а й у всій Європі. Простір урочища, де у 1941-1943 роках під час нацистської окупації Києва відбувалися масові страти, сьогодні постає епіцентром комеморативних практик і репрезентативним прикладом того, як державна політика пам'яті отримує своє реальне втілення. Тут перетинаються, а подекуди й конфліктують, різні етнічні, ідеологічні та політичні наративи.

Еволюція комеморації Бабиного Яру розгорталася від ідеологічного замовчування радянської доби до хаотичних громадських ініціатив перших десятиліть незалежності, що зрештою переросло в гостру конкуренцію між державною та приватною візіями меморіалізації у 2010–2020-х роках. Якщо на рівні законодавчих актів Україна пройшла шлях до визнання Голокосту злочином проти українського народу та частиною національної трагедії, то на рівні конкретної локації цей процес вилився у тривалу «конкуренцію

пам'ятей» — боротьбу за право на інтерпретацію минулого в умовах обмеженого публічного простору.

Для глибшого розуміння комеморативних процесів у Бабиному Ярі важливо залучити концепцію «багатовекторної пам'яті», яку пропонує американський дослідник Майкл Ройтберг, професор Каліфорнійського університету (UCLA). Розмірковуючи про природу пам'яті у своїй розвідці для наукового журналу *Témoigner*, Ройтберг виступає проти поширеної моделі «конкурентної пам'яті», що базується на логіці «гри з нульовою сумою» та домінує в багатьох підходах до публічного пам'ятування. Ройтберг зазначає: «Конкурентна модель пам'яті [...] базується на грі з нульовою сумою, згідно з якою публічна сфера є обмеженим простором пам'яті, і якщо одна пам'ять займає її, то інші витісняються⁵⁷».

Натомість дослідник стверджує, що колективна пам'ять про різні історії страждань не є чимось ізольованим, а виникає діалогічно, через перехресні посилення та взаємні запозичення сенсів. Така взаємодія не послаблює кожен окремий елемент, а навпаки, підсилює його.

Проте реальна історія меморіалізації Бабиного Яру в Україні протягом десятиліть розгорталася за логікою конкуренції. Віталій Нахманович, провідний науковий співробітник Музею історії Києва та відповідальний секретар Громадського комітету «Бабин Яр», вбачає першопричину такої ситуації в пасивності державних інституцій. У своїй розвідці він констатує: «Причина у неготовності української влади та українського суспільства взяти на себе відповідальність за меморіалізацію Бабиного Яру. У цю порожнечу відповідальності й заходять раз у раз різні випадкові актори⁵⁸».

Саме через цю порожнечу меморіальний ландшафт урочища набув вигляду фрагментованого комеморативного простору. Сьогодні Бабин Яр

⁵⁷ Rothberg M. Multidirectional memory. *Témoigner. Entre histoire et mémoire*. 2014. № 119. Р. 176.

⁵⁸ Нахманович В. Між блюзнірством, байдужістю і російською пропагандою: історія нестворення музею Бабиного Яру. *Київ і кияни*. Київ, 2025. Вип. 17. С. 130.

налічує близько сорока розрізнених пам'ятників і знаків, встановлених різними спільнотами: представниками єврейських організацій, українського національного руху, ромською громадою. Кожен із цих об'єктів маркує територію певної пам'яттєвої групи, часто не вступаючи у змістовний діалог із «сусідами», що перешкоджає формуванню цілісної оповіді про трагедію цього місця.

Еволюція формування меморіального простору Бабиного Яру відбувалася у декілька етапів. Кожен з них відзеркалював стан громадянського суспільства та рівень готовності державної влади до діалогу з важким минулим.

Протягом десятиліть радянський підхід до Бабиного Яру ґрунтувався на стратегії «організованого забуття», що передбачала ігнорування етнічного походження більшості розстріляних⁵⁹ і руйнацію автентичного ландшафту місця злочину. Зведення офіційного пам'ятника у 1976 році стало інструментом уніфікації комеморативних практик, де специфіка Голокосту підмінялася узагальненим наративом про героїзм радянського народу. Лише в період перебудови, під впливом гласності та активізації громадянського суспільства, ця ідеологічна схема почала розпадатися, поступово поступаючись праву на індивідуальну пам'ять та подолання анонімності жертв.

У жовтні 1991 року відбувся переломний момент політики пам'яті стосовно Бабиного Яру. Жалобна церемонія, що була присвячена 50-ій річниці трагедії, вперше мала виразно єврейський характер. Візуальне оформлення урочистостей 5 жовтня, а саме використання Маген-Давидів, Менори, написів мовою їдиш⁶⁰, свідчило про намір відійти від стратегії анонімності жертв. Як

⁵⁹ Прилуцька Л. Бабин Яр: пам'ять і складнощі меморіалізації (погляди західних аналітиків). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. Дрогобич, 2021. Вип. 7 (49). С. 246.

⁶⁰ Бріман Ш. Монета Бабиного Яру чи Голокост без євреїв? URL: <https://uamoderna.com/pdl-min/moneta-babinogo-yaru-chi-golokost-bez-evreiv/> (дата звернення: 28.03.2026).

згадує у своїй статті Шимон Бріман (ізраїльський історик, журналіст та фахівець з питань українсько-єврейських відносин), кульмінацією церемонії став емоційний фінал виступу майбутнього президента України, а тоді Голови Верховної Ради Леоніда Кравчука. Кравчук, завершуючи основну частину промови побажанням миру та щастя «багатостраждальному єврейському народу», продемонстрував символічний жест – сховав папірець з підготовленим текстом до кишені і звернувся до присутніх мовою їдиш: «Шалом, айх таєре ідн!⁶¹», що означає «Мир вам, дорогі євреї».

Поява напередодні жовтневої церемонії пам'яті єврейського пам'ятника «Менора» (29 вересня 1991 року) стала ключовим етапом у матеріалізації нової комеморативної парадигми. На противагу радянському пам'ятнику 1976 року, позначеному ідеологічним гігантизмом та героїчним пафосом, новий знак вирізнявся камерністю, релігійною символікою та чіткою етнічною ідентифікацією. Творчий колектив у складі архітектора Юрія Паскевича, інженера Бориса Гіллера та художників Якима і Олександра Левичів⁶² заклав у проєкт візуальну мову, що принципово відрізнялася від попереднього радянського канону.

Вибір семисвічника як центрального образу мав глибоке символічне підґрунтя, апелюючи до давньої юдейської традиції та концепції незгасного світла, що протиставляється темряві геноциду. Розміщення пам'ятника на межі колишнього єврейського некрополя вибудовувало символічну спадкоємність між місцем страти та територією вічного спочинку. Ритуальний характер простору підсилюється «Дорогою скорботи», спеціальне мощення якої структурувало рух відвідувача, налаштовуючи на меморіальну рефлексію.

⁶¹ Бріман Ш. Ізраїль—Україна: 30 років тому URL: https://zaxid.net/izrayilukrayina_30_rokiv_tomu_n1527465 (дата звернення: 28.03.2026).

⁶² Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» URL: https://vue.gov.ua/Національний_історико-меморіальний_заповідник_«Бабин_Яр» (дата звернення: 28.03.2026).

Проте вже за кілька місяців, у 1992 році, простір Бабиного Яру став місцем «конкуренції пам'ятей», коли різні спільноти почали маркувати територію власними символами за відсутності цілісного державного плану. Одним із найбільш складних «вузлів» меморіального ландшафту стало встановлення 21 лютого 1992 року пам'ятного дерев'яного хреста на честь загиблих під час нацистської окупації Києва учасників антинацистського підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та Олени Теліги. Дубовий хрест доставили з міста Дрогобича і встановили і освятили в той же день. На жалобній церемонії серед гостей був присутнім і представник Товариства єврейської культури Леонід Фінберг⁶³. Вибір місця для цього символу, який був розташований на місці, де до нацистської окупації було єврейське кладовище і в безпосередній близькості до «Менори», заклав концептуальний конфлікт, який Віталій Нахманович окреслює як «конфлікт святості».

Встановлення православного хреста безпосередньо в зоні, яка за галахічними нормами юдаїзму є недоторканою територією некрополя, сприймалося частиною єврейської громади як спроба релігійної апропріації місця Голокосту. З іншого боку, для українського національного наративу хрест став символом визнання українців повноправними жертвами нацистського терору, проте його розташування створило візуальну конкуренцію між цими місцями пам'яті. Доля цього знака в 1990-х і 2000-х була симптоматичною, його неодноразово палили та руйнували вандали аж до заміни дерев'яного хреста на кам'яний у 2016 році. Ці події ілюстрували глибокий суспільний розкол у сприйнятті історичних постатей, пов'язаних із визвольним рухом.

Цей етап формування заповідника, що тривав до початку 2000-х років, позначився й появою інших розрізнених об'єктів: пам'ятного знака в'язням

⁶³ Червак Б. Українська пам'ять Бабиного Яру. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/03/23/159194/> (дата звернення: 28.03.2026).

Сирецького концтабору (1991), пам'ятників розстріляним священникам (2000) і дітям (2001). За відсутності єдиної державної концепції урочище поступово перетворювалося на сукупність окремих місць пам'яті, де кожен об'єкт презентував ізольований сегмент пам'яті, не формуючи сприйняття історії місця як цілісної. Державна ж політика у цей період лишалася скоріше ситуативною – попри участь керівництва у щорічних жалобних заходах, не робила реальних кроків до інституціоналізації пам'яті.

Наступний етап розвитку меморіального простору Бабиного Яру, що відбувався приблизно з 2000 по 2013 рік, характеризується переходом від «конкуренції пам'ятників» до спроб концептуалізувати простір за допомогою великих інституційних проєктів. Саме в цей період «конкуренція пам'ятей» з символічної площини переходить до площини інфраструктурної, коли різні актори намагаються закріпити власне бачення минулого через контроль над територією та майбутнім меморіальним наративом.

Однією з таких спроб став проєкт створення єврейського громадсько-культурного центру «Спадщина», що активно обговорювався на початку 2000-х років. Так, наприкінці вересня 2001 року, під час вшанування 60-ї річниці пам'яті жертв трагедії, поруч з пам'ятним хрестом членам ОУН, тодішній президент Леонід Кучма та міський голова Олександр Омельченко символічно заклали⁶⁴ перший камінь на місці будівництва майбутнього центру. Основним фінансовим донором майбутнього масштабного будівництва мала стати благодійна організація «Джойнт» (Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет), чий логотип був нанесений на наріжному камені поруч із гербом Києва. Амос Авгар, тодішній кантрі-директор «Джойнту» в Україні, так позначав плани організації: «Ми перетворимо місце поруч з Бабиним Яром на джерело яскравого відродження громадського життя. Це не буде неповагою

⁶⁴ Леонід Кучма і Олександр Омельченко. URL: <https://photo.unian.ua/photo/3947-leonid-kuchma-i-aleksandr-omelchenko> (дата звернення: 30.03.2026).

до пам'яті тих, кого було вбито поблизу, а радше стане вшануванням їхніх життів через відродження та прославлення їхніх традицій та культури⁶⁵».

Водночас, сама ідея масштабного будівництва на території Бабиного Яру викликала гостру критику серед громадянського суспільства. Хоча Амос Авгар і акцентував на тому, що майбутній центр буде зведений поруч із територією Бабиного Яру, це не прийняли до уваги — камінь заклали саме на території урочища. Як писав Віталій Нахманович у згаданій вище статті, показовим було те, що керівники і лідери єврейських громад підтримували зведення центру, проте значна частина єврейської спільноти, заручившись підтримкою представників громадянського суспільства, виступала проти будівництва на кістках: «Нині нас намагаються переконати, що будівництво планується не в Бабиному Яру, а поблизу нього. Але чи має значення, відбувалися розстріли на цьому місці або на 200 чи 600 метрів далі (а саме такі цифри цілком серйозно наводяться як аргумент прихильниками проекту)? Адже після знищення трупів і Куренівської трагедії всі останки перемішалися у цьому страшному місці⁶⁶». Спільними зусиллями будівництво центру «Спадщина» вдалося зупинити. Втім, подібної реакції суспільства і єврейських громад не відбулося під час будівництва станції метро Дорогожичі, яку відкрили буквально за кілька років до скандалу з центром «Спадщина». Як згадував у своєму інтерв'ю Йосип Зісельс, під час риття станції з місця будівництва вивозили залишки людей⁶⁷.

На зміну проєкту «Спадщина» прийшла інша масштабна приватна ініціатива, пов'язана з діяльністю бізнесмена Вадима Рабиновича. У 2005 році було засновано Фонд пам'яті «Бабин Яр», сам Рабинович став головою

⁶⁵ Нахманович В. Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього. Бабин Яр: Історія і пам'ять. Київ, 2016. С. 328

⁶⁶ Звернення Конгресу національних громад України до керівників держави у зв'язку з планами будівництва у Бабиному Яру єврейського громадського-культурного центру «Спадщина». URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00001.html> (дата звернення: 30.03.2026).

⁶⁷ Зісельс Й. Бабин Яр: меморіал повинен бути українським. URL: <https://zbruc.eu/node/104404> (дата звернення: 30.03.2026).

правління організації⁶⁸. Рабинович запропонував концепцію меморіального комплексу, яка мала вийти за межі суто єврейського наративу. Проект передбачав будівництво не лише музею, а й трьох культових споруд: синагоги, православної церкви та мечеті⁶⁹, що мало символізувати єдність різних релігійних громад навколо спільної трагедії. Важливо, що ця ініціатива вперше поставила питання не лише про пам'ять, а й про право розпорядження територією урочища, адже Фонд погодив право оренди двох земельних ділянок із владою міста⁷⁰.

Протидію спробам Фонду почати будівництво вів Громадський комітет «Бабин Яр», створений у 2003 році задля сприянню реалізації трьох цілей: «створення державного історико-меморіального заповідника, спорудження в Бабиному Яру національного меморіалу пам'яті Голокосту та відкриття державного музею Бабиного Яру⁷¹». В 2006 році Комітет опублікував заяву, в якій розкритикував діяльність міськради: «Цілком очевидно, що міська влада м. Києва зацікавлена у тому, щоб залишити за собою якнайбільше ділянок, які можна використовувати під подальшу забудову. Підтвердженням цього є той факт, що містом вже передано недобудовану споруду на території колишнього єврейського кладовища поруч з Бабиним Яром групі приватних осіб під керівництвом голови Всеукраїнського єврейського конгресу В. Рабиновича⁷²». Також автори звернення пригадали події, пов'язані з намірами побудувати

⁶⁸ Благодійна організація «Фонд пам'яті «Бабин Яр»». URL: <https://clarity-project.info/edr/33547081> (дата звернення: 30.03.2026).

⁶⁹ К 70-летию трагедии в Бабьем Яру появятся четыре храма. URL: https://lb.ua/society/2011/06/15/101569_k_70letiyu_tragedii_v_babem_yaru.html (дата звернення: 30.03.2026).

⁷⁰ Бабин Яр: 2003–2020. Бізнесмени, історики та громадські діячі не можуть домовитися, як увічнити пам'ять жертв. Великий експлейнер із картами. URL: <https://babel.ua/texts/42864-babin-yar-2003-2020-biznesmeni-istoriki-ta-gromadski-diyachi-ne-mozhut-domovitisya-yak-uvichniti-pam-yat-zhertv-velikiy-ekspleyner-iz-kartami> (дата звернення: 30.03.2026).

⁷¹ Програмна заява Громадського комітету «Бабин Яр». URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00003.html> (дата звернення: 30.03.2026).

⁷² Заява Громадського комітету «Бабин Яр» у зв'язку з планами будівництва у Бабиному Яру єврейського музейно-освітнянського центру. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00005.html> (дата звернення: 30.03.2026).

меморіальний центр «Спадщина»: «Декілька років тому громадськість вже змушена була боротися з планами побудови у Бабиному Ярі закордонним коштом “єврейського громадського центру”. Тоді спільними зусиллями усіх порядних людей: євреїв, українців, росіян, представників різних народів, це блюзнірство було зупинено. Сьогодні ми наближаємося до нового скандалу на тому ж самому ґрунті. Як і раніше, ми хочемо підкреслити, що Комітет “Бабин Яр” жодною мірою не виступає проти будівництва національних громадських центрів, релігійних шкіл тощо. Але ми рішуче заперечуємо проти того, щоб подібні заклади з’являлись безпосередньо на місці трагедії і ототожнювались з ним».

Позицію представників Громадського комітету посилювала галахічна заборона на будівництво будь-яких споруд на території Бабиного Яру через релігійний припис про заборону зводити споруди на місці поховань, виданий міжнародною організацією «Атра Кадіша» у 2010 році⁷³. Організація, заснована у 1959 році в Ізраїлі, займається збереженням єврейських кладовищ та місць масових захоронень. Позицію, ідентичну висновку «Атра Кадіша», ще у 2006 році озвучив тогочасний головний рабин України Азріель Хайкін: «Єврейський релігійний закон категорично забороняє будівництво будь-яких споруд на місці поховань. Це відноситься до доріг, музеїв, шкіл — до будь-яких споруд. І люди, що йдуть на такі дії, повинні розуміти всі наслідки своїх кроків, особливо з духовної точки зору. Якщо є небезпека пошкодження поховань — необхідно провести ретельні дослідницькі роботи, а ще краще — відмовитися від будівництва в такому місці⁷⁴».

Саме у протистоянні між фондом Рабиновича та Громадським Комітетом «Бабин Яр» найбільш виразно проявилася «конкуренція пам’яті» між двома

⁷³ Висновок голови організації «Асра Кадіша за збереження святих місць» р. Д. М. Шмідла. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/reserve/art00089.html> (дата звернення: 30.03.2026).

⁷⁴ Лист головного рабина України А. Хайкіна членам Комітету «Бабин Яр» у зв’язку з планами будівництва у Бабиному Яру єврейського музейно-освітнянського центру. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00006.html> (дата звернення: 30.03.2026).

різними моделями меморіалізації. З одного боку, між приватною ініціативою, що прагне інституціоналізувати пам'ять за допомогою створення великого меморіального комплексу, тобто прагне втілювати інституційно-музейну модель пам'яті. З іншого боку постає громадянське середовище, яке відстоює ідею збереження простору як місця скорботи без нової забудови, тобто прагне до сакралізації і консервації місця пам'яті.

Важливим наслідком цих дискусій стало поступове залучення держави до процесу. У 2007 році Постановою Кабінету Міністрів України було ухвалено рішення про створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»⁷⁵. Проте згідно з матеріалами Громадського комітету «Бабин Яр», ця інституція тривалий час існувала радше формально: не мала власної інфраструктури та професійного штату, а до її складу було включено лише незначну частину території урочища. Більше того, концепція розвитку заповідника залишалася незатвердженою, що фактично унеможливлювало його функціонування у сфері меморіальної політики⁷⁶.

Ініціативи, пов'язані з фондом Вадима Рабіновича, не були реалізовані у вигляді повноцінного меморіального комплексу. Їх згорання стало наслідком поєднання громадського спротиву та поступового втручання держави, зокрема, створення державного історико-меморіального заповідника, що мало на меті унеможливити подальшу забудову території. Водночас, станом на 2011 рік їх не можна було вважати остаточно припиненими. Так, у день 70-ї річниці трагедії в Бабиному Яру видання «Історична правда» отримало пресреліз про закладання 3 жовтня 2011 року першого каменю національного меморіалу Бабиного Яру. Номер, що був вказаний в контактах належав організації «Об'єднана єврейська громада України», що ділила приміщення з

⁷⁵ Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 № 308 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.03.2026).

⁷⁶ Діяльність Громадського комітету «Бабин Яр». 2003–2013 pp.. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/aboutus/art00040.html> (дата звернення: 30.03.2026).

«Єврейським конгресом України», який очолював Вадим Рабинович⁷⁷. На самій церемонії, як і у випадку з центром «Спадщина», були присутні тодішній президент Віктор Янукович і прем'єр-міністр Микола Азаров⁷⁸. Таким чином, на території заповідника з'явився другий «перший камінь» незбудованого в результаті меморіального центру.

Період 2012–2013 років став часом відносного комеморативного «затишшя» перед змінами в державній політиці пам'яті, що відбулися після Революції Гідності. Попри те, що ще у 2010 році указом президента Ющенка заповіднику було надано статус національного⁷⁹, це мало вплинуло на реальний стан ландшафту. Держава продовжувала виконувати роль формального модератора, який допускав появу нових приватних чи конфесійних ініціатив, але не пропонував власної цілісної концепції.

Загалом етап меморіалізації Бабиного Яру у 2000-2013 роках характеризується переходом від «конкуренції пам'ятників» до «інфраструктурної конкуренції» масштабних інституційних проєктів. Головною рисою цього періоду стало протистояння між приватними ініціативами (проєкти центру «Спадщина» та фонду Рабиновича), що прагнули забудови території, та громадянським суспільством, яке наполягало на збереженні сакральності та недоторканності ландшафту. Хоча держава зробила крок до інституціоналізації пам'яті, створивши Національний заповідник, відсутність ресурсів та єдиної візії призвела до консервації фрагментарності простору, залишаючи Бабин Яр сукупністю ізольованих етнічних та релігійних наративів.

⁷⁷ У Бабиному Яру закладуть перший камінь національного меморіалу. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2011/09/29/56958/> (дата звернення: 30.03.2026).

⁷⁸ Гроші на пам'ять. Як будівництво меморіалу в Бабиному Яру перетворилося на проблему національного масштабу. URL: https://project.liga.net/projects/memorial_babyn_yar_investigation/ (дата звернення: 30.03.2026).

⁷⁹ Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» статусу національного: Указ Президента України від 24.02.2010 № 258/2010 // База даних «Законодавства України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/258/2010#Text> (дата звернення: 30.03.2026).

Період, що розпочався після Революції Гідності, позначився остаточним демонтажем радянського міфу про «мирних радянських громадян». Ідеологічну уніфікацію змінила складна мозаїка національних, етнічних та релігійних наративів, що лише закріпило за територією урочища статус майданчика активної «конкуренції» пам'ятей. Новий етап спроб інституціоналізувати простір пам'яті заповідника розпочався у 2016 році з підписання мером Києва Віталієм Кличком Декларації про створення в столиці Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (ВУНМС)⁸⁰. Вже у березні 2017-го року благодійний фонд офіційно створили. Відкрити майбутній центр планували у 2021 році, приурочивши подію до 80-ї річниці трагедії⁸¹.

Проект ВУНМС, попри свою амбітність і участь в структурі головного рабина Києва Якова дов Блайха, братів Володимира і Віталія Кличко, Віктора Пінчука, Святослава Вакарчука, радянського дисидента Натана Щаранського та інших відомих осіб⁸², відразу став епіцентром дискусій через залучення російських бізнесменів у якості філантропів⁸³, що в умовах гібридної війни на сході України було сприйнято як загроза національній безпеці та спроба зовнішнього впливу на українську політику пам'яті. Втім, вже у 2018 році Фонд публічно презентував документ під назвою «Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту “Бабин Яр”⁸⁴». Ґрунтовний програмний текст на понад 286 сторінок розробляла міжнародна група дослідників, зокрема професор центру досліджень Голокосту та геноцидів в

⁸⁰ Віталій Кличко 29 вересня візьме участь у підписанні Декларації про створення Меморіалу «Бабин Яр».. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy_klichko_29_veresnya_vizme_uchast_u_pidpisanni_deklaratsi_pro_stvorennia_memorialu_babin_yar/ (дата звернення: 31.03.2026).

⁸¹ У Києві створили Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2196058-u-kievi-stvorili-memorialnij-centr-golokostu-babin-ar.html> (дата звернення: 31.03.2026).

⁸² Про Фонд Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр». URL: <https://babynyar.org/about/> (дата звернення: 31.03.2026).

⁸³ Віктор Пінчук увійшов у Наглядову Раду Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». URL: <https://pinchukfund.org/ua/projects/16495/news/20202/> (дата звернення: 31.03.2026).

⁸⁴ Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» / К. Беркгоф та ін. Київ, 2018.

Амстердамі Карел Бергкоф, Крістоф Дікман, Владислав Гриневич, Юрій Радченко.

На противагу приватній ініціативі, робоча група при Інституті історії України НАНУ розпочала розробку власної Концепції комплексної меморіалізації. Проект базувався на засадах інклюзивності, пріоритеті державного контролю та відмові від капітального будівництва на місцях поховань, що збігалось зі згаданим вище принципом сакральності ландшафту. Концепцію представили лише у 2019 році⁸⁵.

Аналіз обох документів показує ряд концептуальних розходжень у баченні того, які наративи має просувати майбутній меморіальний простір. Так, концепція, розроблена Інститутом історії України, наголошує на необхідності вшанування всіх груп жертв (євреїв, ромів, націоналістів, військовополонених, пацієнтів психіатричної лікарні тощо) як цілісної, але багатошарової історії місця. Автори застерігають від «символічної приватизації» простору однією спільнотою. Натомість, наратив ВУНМС згадує і визнає неєврейських жертв, проте наголошує на унікальності Голокосту і визначає центр як присвячений в першу чергу саме цій трагедії.

Крім того, дискусійною стала також оцінка дій ОУН та місцевої поліції під час окупації. Наратив приділяє значну увагу участі української допоміжної поліції, Буковинського куреня та окремих членів ОУН в антиєврейському насиллі, погромах та розстрілах чи супроводженні жертв до Бабиного Яру. Концепція так само визнає існування проблеми співучасті окремих представників національно-визвольного руху в злочинах проти євреїв і потребу до ширшої дискусії стосовно цього питання. Проте, автори застерігають, що ця проблема часто є перебільшеною «насамперед радянською та російською пропагандою». Крім того, автори концепції критикують підхід «накидання провини іншим народам, зокрема українцям».

⁸⁵ Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / Г. Боряк та ін. Київ, 2019.

Саме це «накидання провини» єврейською громадою автори концепції вбачають однією із проблем, що обумовила стан Бабиного Яру у момент написання документа⁸⁶.

Нікуди не поділася й інша конфліктна точка, що стосувалася питання будівництва. Концепція Інституту історії України декларувала «моральну недопустимість будівництва на території розстрілів і поховань». Оскільки документ, підготовлений ВУНМС, слугував науковою основою для приватного проєкту, він закладав підґрунтя для створення великого музейного комплексу саме на території, яку автори Концепції вважають недоторканною.

Втім, документ підготовлений Інститутом історії України, не набув статусу повноцінно затвердженої державної стратегії. Наратив Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» натомість став основою для зведення низки меморіальних об'єктів на території заповідника у майбутньому.

Призначення російського режисера Іллі Хржановського художнім керівником ВУНМС у 2019 році⁸⁷ стало каталізатором одного з найбільш гострих скандалів в історії української меморіалізації і викликало невдоволення навіть всередині структури. Так, відразу після цього призначення свою посаду залишив головний історик центру Карел Бергкоф. Запропонована Хржановським концепція, що значною мірою базувалася на досвіді радикального кінопроєкту «Дау», передбачала широке впровадження інструментів «імерсивного досвіду»: використання VR-технологій, систем розпізнавання облич та елементів психологічного моделювання поведінки відвідувача⁸⁸.

⁸⁶ Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / Г. Боряк та ін. Київ, 2019. С. 7.

⁸⁷ Атанесян Г. «Дау. Бабин Яр»: як Ілля Хржановський взявся за меморіал Голокосту і розлютив українців. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-52598810> (дата звернення: 31.03.2026).

⁸⁸ Kinstler L. The Many Oblivions of Babi Yar. URL: <https://jewishcurrents.org/the-many-oblivions-of-babi-yar> (дата звернення: 31.03.2026).

Такі методи викликали гостру реакцію наукової спільноти та представників громадянського суспільства. Опоненти проєкту вбачали у радикальній візуалізації трагедії загрозу перетворення місця масових страт на «Голокост-Диснейленд»⁸⁹ — простір, де етична рефлексія підміняється шоковим контентом та розважальними форматами. Кульмінацією протесту став відкритий лист, підписаний понад 700 інтелектуалами⁹⁰, з вимогою відставки Хржановського та перегляду засад функціонування фонду.

Цей інституційний конфлікт висвітлив фундаментальну проблему сучасної культури пам'яті: пошук адекватної мови для розмови про катастрофу в ХХІ столітті. Дискусія довкола методів ВУНМС окреслила тонку межу між необхідністю актуалізації історичного досвіду для нових поколінь та неприпустимістю дегуманізації жертв і ретравматизації їхніх нащадків заради емоційного ефекту.

Попри тривале суспільне протистояння, напередодні 80-х роковин трагедії у 2021 році фонд ВУНМС реалізував низку об'єктів, що докорінно змінили візуальний та семантичний код Бабиного Яру⁹¹. Метою цих інсталяцій було переформатування «транзитної зони» та «парку забуття» на активне «місце рефлексії» через впровадження сучасних архітектурних форм та імерсивних засобів. Серед об'єктів, що з'явилися, найбільше виділялися символічна синагога «Місце для роздумів» архітектора Мануеля Герца та «Кристалічна стіна плачу» за проєктом відомої мисткині Марини Абрамович.

Встановлення синагоги супроводжувалося значним скандалом, оскільки за матеріалами з низки джерел, за документами вона проходила як мала

⁸⁹ Керрол О. «Діснейленд Голокосту», який фінансує Росія, збурює страх і підозри в Україні. URL: <http://babiyar.org.ua/?p=1868> (дата звернення: 31.03.2026).

⁹⁰ Psychological Experiments and Simulations of Ethical Decisions Have No Place in a Commemoration of Babyn Yar: An Open Letter to the Board Members of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center. URL: <https://m.krytyka.com/en/articles/psychological-experiments-and-simulations-ethical-decisions-have-no-place-commemoration> (дата звернення: 31.03.2026).

⁹¹ Синагога, Менора, Дзеркальне поле: пам'ять про трагедію відображена в архітектурі Бабиного Яру. URL: <https://kanaldim.tv/sinagoga-menora-zerkalnoe-pole-pamyat-o-tragedii-otrazhena-v-arhitecture-babego-yara-video/> (дата звернення: 31.03.2026).

архітектурна форма⁹² (МАФ). Місце будівництва також викликало суперечки, оскільки споруда зведена на території колишнього Кирилівського православного кладовища.

Цей інцидент знову актуалізував конфлікт між стратегією «швидкого візуального результату», обраною приватним фондом, та необхідністю суворого дотримання етичних, релігійних і наукових регламентів роботи з ландшафтом масових поховань. Поява нових об'єктів не лише не згладила існуючі суперечності, а навпаки — поглибила дистанцію між різними моделями меморіалізації і посилила «конкуренцію пам'яті».

В цьому ж році Інститут історії України НАНУ за дорученням Міністерства культури та інформаційної політики підготував другий варіант концепції розвитку простору Бабиного Яру. У порівнянні з проектом 2019 року, оновлений документ мав кілька суттєвих доповнень і змін. Так, назву меморіального парку «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь», запропоновану в першій версії документа, спростили до «Меморіальний парк “Бабин Яр”»⁹³. Також в тексті Концепції з'явилися нові важливі підрозділи: «Світоглядні та ціннісні засади Концепції» та «Об'єкти пам'яті Меморіалу», яких не було в попередній версії. Так, у новій редакції об'єкти пам'яті структуровані у чотири групи: жертви, рятівники, борці за пам'ять та історичні події, що пов'язані з історією урочища. Розширили і філософське підґрунтя концепції, акцентуючи увагу на ліберально-демократичних цінностях, проблемі колективної та індивідуальної відповідальності за злочини тощо. До розширеного списку рецензентів долучили низку відомих спеціалістів: Нормана Наймарка, Енн Еплбаум, Сергія Плохія, Дітера Поля та інших.

⁹² У Бабиному Яру відкривається синагога-МАФ російського проекту меморіалу. URL: https://risu.ua/u-babinomu-yaru-vidkrivayetsya-sinagoga-maf-rosijskogo-proektu-memorialu_n118403 (дата звернення: 31.03.2026).

⁹³ Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / Г. Боряк та ін. Вид. 2-ге, випр. та доп. Київ, 2021.

Оновлена концепція також містила системну критику приватного проєкту Благодійного фонду «Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»» у кількох аспектах. Автори застерігали від загрози «приватизації» національної пам'яті російськими олігархами, критикували хаотичну забудову на території історичних кладовищ, знову підважували небезпеку монополізації меморіального простору і модель «ексклюзивності» пам'яті, наголошуючи на необхідності створити інклюзивний до усіх об'єктів пам'ятування меморіал. Також Концепція відкрито називає приватний проєкт своєю «змістовною альтернативою».

Повномасштабне вторгнення Росії в лютому 2022 року внесло зміни не лише в плани будівництва, а й у сам комеморативний процес. Ракетний удар 1 березня 2022 року по району телевежі призвів до пошкодження об'єктів меморіалу та загибелі людей⁹⁴. Подія мала глибоке символічне значення. Президент України Володимир Зеленський в короткій реакції в соціальній мережі «Твіттер» написав, що історія повторюється⁹⁵. Тодішній керівник Офісу президента Андрій Єрмак назвав цю подію «другим вбивством жертв Голокосту». Приліт російських ракет на територію заповідника змінив сприйняття Бабиного Яру в Україні, об'єднавши пам'ять про минулу трагедію з документуванням сучасного геноциду.

Після початку агресії фонд ВУНМС радикально змінив пріоритети, відмовившись від ідеї будівництва меморіального комплексу на користь гуманітарних і дослідницьких ініціатив⁹⁶. Важливим етапом стала зміна структури донорів: Михайло Фрідман та Герман Хан вийшли зі складу Наглядової ради через санкції. Проєкт отримав підтримку від Рональда

⁹⁴ Ворог атакував меморіальний комплекс «Бабин Яр», загинули п'ятеро людей. URL: <https://localhistory.org.ua/news/vorog-atakuvav-memorialnii-kompleks-babin-iar-zaginuli-piatero-liudei/> (дата звернення: 01.04.2026).

⁹⁵ «Нелюди вбивають жертв Голокосту вдруге»: окупанти обстріляли урочище Бабин Яр. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/nelyudi-vbivayut-zhertv-golokostu-vdruge-okupanti-obstrilyali-urochishche-babin-yar-826054.html> (дата звернення: 01.04.2026).

⁹⁶ Babyn Yar Holocaust Memorial Center. URL: <https://portal.ehri-project.eu/institutions/ua-006581> (дата звернення: 01.04.2026).

Лаудера та інших західних філантропів. Це уможливило подальше узгодження двох моделей меморіалізації.

Одним із найважливіших досягнень ВУНМС періоду 2022-2025 років стало значне розширення бази даних імен жертв Бабиного Яру⁹⁷. Дослідницька група, незважаючи на воєнні дії, продовжувала ідентифікацію загиблих. Вони використовували сучасні методи обробки даних та міжнародну співпрацю. За даними на вересень 2025 року загальна кількість ідентифікованих імен жертв у базі сягнула позначки у 29 732⁹⁸, а за три роки вдалося встановити імена 1031 раніше невідомих людей. Науковці уточнили дані для понад 2000 імен, вказавши коректний вік, адресу та професію загиблих. Серед ідентифікованих 5363 дитини, наймолодший з них було всього три дні.

Наразі на території заповідника створюють Музей пам'яті жертв Бабиного Яру в історичній будівлі поховального товариства «Хевра Кадіша» на території Єврейського кладовища на вулиці Юрія Іллєнка, 44. Це єдина збережена історична споруда в урочищі, і вона стала об'єктом державно-приватного партнерства.

Будівлю відреставрували за державні кошти — понад 35 млн грн⁹⁹. Після цього Міністерство культури погодило передачу її в оренду ВУНМС на 15 років для створення музейної експозиції. Цей крок викликав нову хвилю дискусій. Частина суспільства вважає, що це є передачею державного ресурсу структурі, яка довгий час асоціювалася з російським впливом. Водночас, залучення міжнародних архітектурних бюро, таких як OFFPOLINN, підвищує сподівання на створення професійного музейного простору, який

⁹⁷ Over 1000 Babyn Yar Massacre victims identified under fire of Russian invasion. URL: <https://www.jpost.com/diaspora/article-868931> (дата звернення: 01.04.2026).

⁹⁸ Babyn Yar Holocaust Memorial Center Progress Report 2022–2025. Memory Under Fire: Preserving Truth Amid War. Kyiv, 2025. P. 2.

⁹⁹ Будинок контори єврейського кладовища у Києві передають в оренду центру «Бабин Яр» для музею. URL: <https://suspilne.media/culture/195382-budinok-kontori-evrejskogo-kladovisa-u-kievi-peredaut-v-orendu-centru-babin-ar-dla-muzeu/> (дата звернення: 01.04.2026).

відповідатиме світовим стандартам та узгоджуватиметься з науковою концепцією державного заповідника.

Отже, аналіз розвитку простору Бабиного Яру за допомогою методології студій пам'яті дозволяє визначити, що урочище трансформувалося з німого місця злочину до багат шарового «місця пам'яті». Десятиліттями минуле Бабиного Яру реконструювалося згідно з актуальними потребами теперішнього часу, що підтверджує ідею Моріса Альбвакса про соціальну обумовленість колективної пам'яті.

Для узагальнення дослідження комеморації на території меморіального заповідника варто виділити кілька ключових аспектів. По-перше — процес інституціоналізації та перехід до культурної пам'яті. Ряд державних програм, зведених архітектурних об'єктів та музейних проєктів був спрямований на долучення історії трагедії до царини культурної пам'яті, задля збереження певних наративів через символи та ритуали.

Також процеси, що відбувалися в урочищі, ілюструють ідеї Аляйди Асман щодо вибіркового використання історичних знань. Протягом років різні актори сперечалися за право долучити до меморіального «канону» власні групи жертв: євреїв, учасників визвольного руху, ромів. Інші ж групи залишалися на периферії — в умовній «пам'яті накопичення», своєрідному архіві історичних знань. Це призвело до конкуренції різних моделей та об'єктів пам'ятування, де кожен окремий наратив сприймався як спроба витіснити інший.

Відсутність єдиної державної стратегії комеморації аж до початку 2020-х років призвела до появи близько сорока пам'ятників на території заповідника. Згідно з підходом Світлани Набок, ці об'єкти самі по собі не створюють єдиного «тексту» місця через відсутність цілісної «історії-легенди», залишаючись «німими».

Удар російськими ракетами по території заповідника актуалізував функціональну пам'ять. Події минулого синхронізувалися з досвідом теперішнього, а Бабин Яр перестав бути лише символом нацистських

злочинів, ставши місцем перетину історичного геноциду та спроби його повторення у сучасності.

Загалом, реальна практика меморіалізації Бабиного Яру протягом усього досліджуваного періоду розгорталася радше за логікою «конкурентної пам'яті», а не за моделлю «багатовекторності», яку пропонує Майкл Ротберг. Різні спільноти та інституції не збагачували один одного через «перехресні посилення», а боролися за обмежений символічний простір. Лише поступова інтеграція єврейського наративу в загальнонаціональний контекст — через декомунізаційні закони, зміну риторики президентів та, зрештою, Закон про засади державної політики національної пам'яті 2025 року — створила передумови для переходу від конкуренції до інклюзивної моделі. Бабин Яр залишається незавершеним проєктом та місцем, де ця трансформація ще триває.

Розділ 3. Репрезентація єврейської історії в підручниках з історії України

Дослідження механізмів формування пам'яті про євреїв неможливе без одного з найголовніших її трансляторів — шкільної історичної освіти. Використовуючи оптику студій пам'яті, шкільні підручники з історії можна розглядати не як дидактичний інструмент для передачі фактологічних знань, а й як формалізований прояв стратегії конструювання національної ідентичності державою. Саме шкільний наратив формує у масовій свідомості школярів систему координат «ми — вони», маркує межі національного пантеону героїв, та визначає, які групи населення є органічною частиною національного «тіла», а які залишаються непроявленими на його маргінесах. Саме шкільний підручник є одним із головних інструментів того, що Ян Ассман називає культурною пам'яттю: через тексти, символи та наративні схеми закріплює певне розуміння минулого в масовій свідомості, перетворюючи його на частину колективної ідентичності.

На відміну від нормативно-правових актів та політичних виступів чи декларацій, які можуть носити ситуативний характер, підручники демонструють глибинні та довготривалі задуми та стратегії державної політики пам'яті. Аналіз змін у репрезентації єврейської спільноти на сторінках підручників дозволяє простежити реальний рівень готовності суспільства до інклюзивного розуміння власного минулого.

Вибір хронологічних рамок для аналізу навчальної літератури, а саме межі від другої половини 1990-х до сьогодення, зумовлений специфікою перехідного етапу української шкільної освіти, зокрема й історичної. Згідно зі спогадами українського історика Федора Турченка, що був безпосереднім учасником тих подій і автором першої генерації вітчизняних підручників з історії, у перші роки відновлення незалежності українська школа опинилася у стані глибокого концептуального вакууму¹⁰⁰. На початку 1990-х вчителі були

¹⁰⁰ Турченко Ф. Г. Україна — повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ, 2016. С. 19.

змушені послуговуватися або відверто застарілими радянськими підручниками (з панівною догматикою класової боротьби та міфологемою про «братні народи»), або перекладами праць західної діаспори (наприклад, Ореста Субтельного), що не були адаптованими для школярів. Радянська модель викладання історії пропонувала розуміти минуле України як маргінальний додаток до історії СРСР, де будь-яка неросійська етнічна специфіка нівелювалася в рамках концепту «нової історичної спільноти — радянського народу». Очевидно, що за таких умов говорити про повноцінне і обґрунтоване концептуально висвітлення історії єврейської громади України було неможливим.

Намагання створити власні підручники викликали жорсткий ідеологічний опір. Турченко детально описує тиск з боку прокомуністичних та проросійських сил півдня та сходу України (зокрема, інспірований керівництвом підприємства «Мотор-Січ» у Запоріжжі у 1993 році) з метою створити «регіональний підручник» зі збереженими радянськими оцінками історії, що відкидали український визвольний рух і не висвітлювали трагедії народів, що проживали на території України, наполягаючи на уніфікованій радянській версії.

Лише ближче до закінчення 1990-х років, подолавши політичний тиск і пройшовши складний шлях експертиз у Міністерстві освіти, Україна почала отримувати повноцінні лінійні комплекси власних підручників з історії. Саме ці тексти стали фундаментом, на якому почала формуватися національна історична пам'ять, і саме з них доцільно розпочинати аналіз того, як на сторінках підручників почала (чи не почала) з'являтися єврейська спільнота.

Для об'єктивної оцінки повноти репрезентації історії євреїв України в підручниках необхідно спершу окреслити тематичні ніші, де згадка про євреїв є історично зумовленою. Відповідно до хронологічної структури шкільного курсу історії України, єврейський наратив можна інтегрувати практично на кожному етапі.

Вже в курсі історії Стародавнього світу у шостому класі, під час вивчення античних міст-держав Північного Причорномор'я, можна говорити про найдавніші єврейські громади на території сучасної України, підтверджені археологічними знахідками синагоги в Херсонесі Таврійському та епіграфічними пам'ятками Боспорського царства.

Під час вивчення історії середніх віків у наступному класі доречно згадати про взаємини Київської Русі з Хозарським каганатом, Київський лист і «Жидівські ворота» в Києві, соціальний статус єврейських громад у містах Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського.

У восьмому класі вивчення раннього Нового часу створює простір для аналізу масової міграції євреїв-ашкеназів після Люблінської унії та формування специфічної соціально-економічної ролі орендарів, що є критично важливим для розуміння трагічного досвіду громади під час визвольних змагань Богдана Хмельницького та Гайдамаччини. Це й же період є ключовим для викладення історії зародження на теренах України релігійного руху хасидів, що виник завдяки Ісраелю Бен Елієзеру (Бааль Шем Тову).

Історія модерної доби може включати в себе аналіз правового статусу євреїв у Російській імперії, феномену «Смути осілості». Тематика єврейських підприємців і меценатів (родин Бродських, Марголіних, Когенів) могла би дати важливий інтеграційний акцент. Важливою також є історія зародження і розвитку сіонізму на тлі наростання антисемітської політики імперії і справа Бейліса.

У десятому й одинадцятому класах під час вивчення новітньої історії доречним було би згадати про Міністерство єврейських справ в УНР, кроки Української Центральної Ради для розбудови міжнаціонального діалогу (введення національно-персональної автономії, написи їдишем на банкнотах тощо). Не можна обійти й тематику Голокосту, що включає не лише описи трагедій на кшталт Бабиного Яру, а й подвиг Праведників народів світу. У другій половині двадцятого століття єврейський наратив органічно вплітається у вивчення повоєнної політики СРСР, зокрема державна

антисемітська політика («справа лікарів», кампанія проти «космополітів»). Також не можна обійти тему тісної взаємодії між українськими та єврейськими дисидентами, відродження громадського життя після відновлення незалежності.

У сучасний період важливою є фіксація активної участі українських євреїв у розбудові демократичної держави, подіях Помаранчевої революції та Революції Гідності, збройному захисті суверенітету під час російсько-української війни.

Беручи до уваги цей потужний тематичний потенціал, подальший аналіз підручників має з'ясувати, наскільки реалізована концепція інклюзивної «спільної історії» на практиці. Чи постають українські євреї повноправними співтворцями українського минулого на кожному з цих етапів, чи, навпаки, поява єврейської громади на сторінках підручників має спорадичний характер і зводиться переважно до образу пасивних жертв чи «чужинців» в епохи соціальних криз.

З огляду на значний обсяг навчальної літератури, виданої після 1991-го року, для контент-аналізу було сформовано репрезентативну вибірку. До неї увійшли 79 підручників для 6-11 класів, виданих у період з 1997 до 2025 року. Вибірка формувалася за принципом охоплення підручників різних авторських колективів (Федора Турченка, Віталія Власова, Олени Пометун, Ігоря Щупака тощо). Усі підручники мають гриф Міністерства освіти і науки України та використовувалися в освітньому процесі.

Перейдемо безпосередньо до аналізу. Репрезентація євреїв у підручниках для шостикласників виявляє парадоксальну ситуацію — значний обсяг матеріалу про давніх євреїв на Близькому Сході не конвертується в усвідомлення їх ранньої присутності на українській землі. Наратив про давньоєврейську державу, релігію та культуру поданий ізольованим блоком. Автори кожного з десяти досліджених підручників детально описують походження єврейського народу, релігійні вірування та розбудову Ізраїльсько-

Юдейського царства¹⁰¹¹⁰². Однак, після висвітлення сюжету про розпорошення вигнання євреїв римлянами, поданого в підручниках Ганни Хлібовської¹⁰³, Сергія Голованова та Світлани Костирко¹⁰⁴, Олександри та Бориса Шалагінових¹⁰⁵ оповідь про євреїв обривається.

Не обійшлося й без грубих фактологічних помилок — так, у підручнику Голованова та Костирко у параграфі 14.4 можна знайти інформацію про те, що за часів Соломона в Ізраїльському царстві виникло лихварство (позики грошей під відсотки). Це твердження є хибним як мінімум з двох причин. По-перше, кредитні відносини існували ще в давній Месопотамії, що зафіксовано в Законах Хаммурапі майже за 800 років до Соломона. По-друге, навіть у межах самої біблійної історії, на яку спираються підручники 6-го класу, можна знайти пряму заборону брати відсотки зі своїх соплемінників-ізраїльтян. Ця заборона міститься ще в законах Мойсея, тобто задовго до життя Соломона. Явище, яке ще не існує, не потрібно було б забороняти. В контексті шкільного наративу така неточність є небезпечною, оскільки прив'язує появу стигматизованого явища до єврейського народу, закладаючи фундамент до формування антисемітських стереотипів.

Найпомітнішою «сліпою зоною» у 6-му класі лишається історія античних міст-держав Північного Причорномор'я. Попри наявність доказів існування синагог та юдейських громад у Херсонесі та Боспорі, поліетнічність регіону в шкільному наративі зводиться виключно до взаємодії греків з місцевим

¹⁰¹ Гісем О., Гісем О. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6 кл. Харків, 2023. С. 76.

¹⁰² Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство: підруч. інтегр. курсу для 6 кл. Київ, 2023. С. 83.

¹⁰³ Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6 кл. Тернопіль, 2023. С. 105.

¹⁰⁴ Голованов С., Костирко С. Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс): підруч. для 6 кл. Тернопіль, 2019. С. 224.

¹⁰⁵ Шалагінова О., Шалагінов Б. Історія стародавнього світу: підруч. для 6 кл. Київ, 2006. С. 98.

оточенням: скіфами, сарматами, таврами¹⁰⁶¹⁰⁷. У жодному з опрацьованих підручників не згадується поява там єврейських громад. Такий наратив закладає у школярів хибне уявлення про єврейську громаду як про групу, що з'явилася в Україні протягом пізніших епох і ігнорує її античне коріння на теренах України.

Перехід до сьомого класу і теми Середніх віків демонструє поступові спроби відійти від фрагментарних згадок до спроб системної інклюзії. У ранньосередньовічному контексті єврейська тематика найчастіше згадується через історію Хозарського каганату. Хоча у деяких виданнях 2000-х років, зокрема у підручнику колективу авторів під керівництвом Юрія Свідерського¹⁰⁸ згадки про хозарів та юдаїзм були відсутніми, сучасніші роботи частіше фіксують юдаїзм як релігію хозарської еліти¹⁰⁹¹¹⁰. Згадки про Київський лист у досліджених підручниках відсутні.

Важливим маркером також є репрезентація міського простору. Згадки про «Жидівські ворота» у Києві за часів Ярослава Мудрого присутні у більшості видань як топографічний факт, зокрема і в більш ранньому підручнику Ганни Хлібовської¹¹¹. Новіші ж видання намагаються показати суб'єктність єврейської громади — так, у підручнику Ігоря Щупака наводиться сюжет про спільну оборону Києва від монголів у 1240 році, де вкладена в уста містянина репліка «Євреї теж люблять це місто і будуть за нього битися»¹¹² стає потужним інструментом інклюзії.

¹⁰⁶ Сорочинська Н., Мартинюк О. Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс): підруч. для 6 кл. Тернопіль, 2019. С. 212.

¹⁰⁷ Історія України. Всесвітня історія: підруч. для 6 кл. / І. Щупак та ін. Київ, 2023. С. 184.

¹⁰⁸ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України: підруч. для 7 кл. Київ, 2007. С. 272.

¹⁰⁹ Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України: підруч. для 7 кл. Тернопіль, 2024. С. 18.

¹¹⁰ Васильків І., Паршин І., Димій І. Історія. Україна і світ: підруч. інтегр. курсу для 7 кл. Тернопіль, 2024. С. 104.

¹¹¹ Історія України: підруч. для 7 кл. / Г. Хлібовська та ін. Тернопіль, 2020. С. 42.

¹¹² Історія: Україна і світ: підруч. інтегр. курсу для 7 кл. / І. Щупак та ін. Київ, 2024. С. 145.

Окремо варто зазначити опис Київського повстання 1113 року. Проведений аналіз показує свідоме дистанціювання авторів від етнічних стереотипів. У підручниках різних років, зокрема в згаданих підручниках Хлібовської та Свідерського, а також в роботі Олексія Струкевича¹¹³ ті події показані як соціальний протест проти спекуляцій сіллю та економічної експлуатації. Автори уникають ототожнень лихварства з єврейською громадою, фокусуючи увагу на соціально-економічних причинах невдоволення.

Відчутні зміни у репрезентації єврейської історії можна спостерігати у розділах про Галицько-Волинську державу та українські землі у складі Великого князівства Литовського і Польщі. Аналіз виявляє два чіткі підходи: констатацію багатонаціональності та глибоку інклюзію та концептуалізацію. Перший з них помітний вже у підручниках 2015 року, зокрема у підручнику Валерія Смолія¹¹⁴, де євреї згадані серед інших жителів Львова і Волині, що займалися торгівлею. Прикметно, що у виданні Віталія Власова¹¹⁵ помітна спроба зламати стереотип про єврея-лихваря через наведення цитати Мацея Меховського, де наголошується, що юдеї були не лихварями, а «ремісниками, землеробами або великими купцями». Другий підхід розкривається у сучасніших підручниках. Наприклад, у роботі Олени Пометун¹¹⁶ згадується роль єврейської міграції в урбанізації краю. А вищезгаданий підручник Ігоря Щупака пропонує до ознайомлення учнів терміни «гетто» та «антисемітизм», запрошуючи подумати про те, чи існують прояви антисемітизму в сучасності¹¹⁷. Цікавими є і акценти у підручнику Ігоря Щупака. Так, автори підкреслюють парадокс становища євреїв, яких одночасно заохочували

¹¹³ Струкевич О., Мороз П. Історія України: підруч. для 7 кл. Київ, 2024. С. 256.

¹¹⁴ Смолій В., Степанков В. Історія України: підруч. для 7 кл. Київ, 2015. С. 237.

¹¹⁵ Власов В. Історія України: підруч. для 7 кл. Київ, 2015. С. 185.

¹¹⁶ Пометун О., Дудар О., Гупан Н. Історія України: підруч. для 7 кл. Київ, 2024. С. 167.

¹¹⁷ Історія: Україна і світ: підруч. інтегр. курсу для 7 кл. / І. Щупак та ін. Київ, 2024. С. 243.

привілеями до переселення на українські землі і сегрегували за допомогою норм *de non tolerandis Judaeis*.

Навчальні матеріали для 8-го класу становлять величезний інтерес для контент-аналізу, оскільки саме в репрезентації Ранняго часу відбувається зіткнення двох протилежних національних наративів: українського глорифікаційного (становлення козацтва, визвольні змагання тощо) та єврейського віктимного (масові погроми, катастрофа часів Хмельницького). Аналіз вибірки підручників, від видань 2008-го року і до найновішої генерації посібників 2021-2025 років, виявляє суттєву зміну способів конструювання історичної пам'яті про ці події.

У підручниках старшої генерації історія ранньомодерної доби подається згідно класичного моноетнічного (національно-романтичного) наративу. Оповідь про минуле конструється як біполярне протистояння між українцями і польсько-литовською владою. Історія єврейської громади в такому дискурсі залишається фактично невидимою. Автори уникають будь-яких пояснень соціально-економічного статусу євреїв, обмежуючись сухими згадками у вигляді демографічної статистики: згадкою про кількість євреїв на землях України¹¹⁸ або загальним переліком етносів, що проживали тут¹¹⁹.

У сучасних підручниках можна спостерігати відчутний прогрес у поясненні економічної ролі євреїв у Речі Посполитій. Автори описують природу обмежень, що забороняли євреям володіти землею¹²⁰ та займатися ремеслами¹²¹ і наводять це як причину того, що представники єврейських громад були змушені займатися кредитуванням і орендарством. Це, в свою чергу, призводило до появи юдофобії.

Важливим також є використання оптики «буферної меншини», запропонованої авторським колективом під керівництвом Ігоря Щупака.

¹¹⁸ Швидько Г. Історія України, XVI–XVIII ст.: підруч. для 8 кл. Київ, 2008. С. 16.

¹¹⁹ Струкевич О. Романюк І. Пірус Т. Історія України: підруч. для 8 кл. Київ, 2008. С. 23.

¹²⁰ Історія України: підруч. для 8 кл. / А. Галімов та ін. Харків, 2025. С. 35.

¹²¹ Історія України: підруч. для 8 кл. / О. Панарін та ін. Київ, 2025. С. 47.

Упорядники підручника пояснюють механізм перенесення соціальної ненависті, цитуючи ілюстративну фразу польського магната: «Ми завжди обдирали українських селян єврейськими кігтями¹²²». Це ілюструє саме інституційне підґрунтя ненависті до євреїв.

Водночас контент-аналіз вказує на живучість старих народницьких міфів. Зокрема, стереотип про оренду євреями православних церков і стягування плати за користування ними, у підручниках Струкевича 2008-го і 2016 років ретранслюється через використання евфемізму — автор зазначає, що польська влада віддавала храми в оренду «іновірцям»¹²³.

Найрадикальніша зміна у підручниках різних поколінь стосується висвітлення подій Хмельниччини та Коліївщини. У більш ранніх виданнях трагедія єврейської громади замовчується. Загони Максима Кривоноса, що здійснювали масові погроми у містах, характеризуються авторами виключно позитивно. Так, у підручнику Струкевича 2008-го року Кривоніс зображений «легендарним полководцем». У згаданому вище посібнику Швидько того ж року, опис дій цих загонів зводиться до звільнення території та вигнання поляків. Жодного слова про вбивства єврейського населення ці книжки не містять.

Сучасні підручники змінюють оптику, засуджуючи вбивства мирного населення і деромантизуючи повстання. Для опису тих подій підручник авторства Ольги Дудар та Олександра Гука залучає єврейську хроніку Натана Ганновера «Болото Безоднє, наводячи цифру у понад 300 знищених громад та десятків тисяч життів¹²⁴. Вищезгаданий посібник Олександра Панаріна навіть наводить цитату Наталії Яковенко про впавший на голови євреїв та шляхти «ураган сліпої ненависті темного простолюд»¹²⁵.

¹²² Історія України: підруч. для 8 кл. / І. Щупак та ін. Київ, 2025. С. 129.

¹²³ Струкевич О. Історія України: підруч. для 8 кл. Київ, 2016. С. 101.

¹²⁴ Дудар О., Гук О. Історія України: підруч. для 8 кл. Київ, 2021. С. 218.

¹²⁵ Історія України: підруч. для 8 кл. / О. Панарін та ін. Київ, 2025. С. 137.

Ця ж тенденція продовжується і в описі Коліївщини. Якщо у старіших виданнях під час опису захоплення Умані єврейські жертви викреслені з тексту (згадуються лише «польські шляхтичі»), то підручник Панаріна чітко артикулює подію як «Уманську різанину», розповідаючи про масове вбивство поляків, євреїв та українців-уніатів. Симптоматичною є і свідомо лінгвістична політика сучасних авторів: навіть під час цитування автентичних історичних джерел XVI–XVIII ст. укладачі змінюють слово «жид» нейтральними термінами («єврей», «юдей»).

Попри значний прогрес у висвітленні соціально-економічної історії та визнанні трагедій минулого у сучасних підручниках, аналіз обох генерацій видань виявив критичну прогалину у формуванні багатовимірного наративу. У проаналізованих підручниках 8-го класу у розділах, присвячених культурі та релігійному життю XVIII століття, немає жодної згадки про зародження на українських землях хасидизму чи про постать Баал Шем Това (Бешта).

Духовне та культурне життя розглядається авторами підручників виключно через християнську парадигму — через діяльність Києво-Могилянської академії, братських шкіл чи філософію Григорія Сковороди. Відсутність згадок про унікальний релігійно-культурний рух євреїв, що виник на території України і наразі є найчисельнішим серед сучасних юдеїв, є свідченням того, що єврейська громада у шкільному наративі Козацької доби все ще залишається об'єктом (демографічною одиницею, економічним інструментом магнатів або беззахисною жертвою погромів), але не суб'єктом творення культурно-релігійного ландшафту України.

Виклад історії двадцятого століття у підручниках для дев'ятикласників доповнює розуміння еволюції шкільного наративу. При описанні цього періоду відбувається остаточна деконструкція міфу про моноетнічність та суто український простір. Єврейська громада в той же час перестає виглядати як пасивний об'єкт, а набуває агентності в політичному та модернізаційному процесі. Зазначений концептуальний злам відбувся вже у поколінні підручників 2017 року (зокрема Олександра Гісема та ін., Василя Бурнейка,

Наталії Сорочинської, Олени Пометун та ін., Олексія Струкевича, Віталія Власова). Єврейська тематика в цих посібниках органічно вплетена в розповідь про соціально-економічний та політичний розвиток українських земель.

Шкільний наратив щодо демографічних даних одностайно визнає поліетнічність України. Більшість проаналізованих підручників описує запровадження Російською імперією «смуги осілости» як акт дискримінації¹²⁶ та прояв шовінізму з метою захисту російських купців¹²⁷. Завдяки наведенню статистичних даних¹²⁸¹²⁹ про кількість єврейського населення на землях України, автори руйнують класичний народницький стереотип.

Опис економічної ролі євреїв у дев'ятнадцятому столітті демонструє дуалізм — село проти міста. У сільській місцевості підручники фіксують збереження старих конфліктів, де єврей-лихвар продовжував викликати ворожість селян. Натомість у місті єврейська громада постає як важливий рушій індустріалізації¹³⁰ та розбудови інфраструктури.

Цікавою для дослідження політики пам'яті є проблема національної ідентифікації великих підприємців на прикладі родини Бродських. У спробах створити сучасний пантеон українських підприємців-меценатів автори використовують різні підходи. Зокрема, у підручнику авторства Гісем та Мартинюк, Лазара Бродського позначили як «українського підприємця». У підручнику Бурнейка єврейську родину Бродських відмежовують від українських родин Терещенків і Симиренків. Інших єврейських родин-меценатів, зокрема Гальперіних, Зайцевих, Когенів, не згадують в жодному з опрацьованих підручників.

¹²⁶ Гісем О., Мартинюк О. Історія України: підруч. для 9 кл. Харків, 2017. С. 12.

¹²⁷ Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України: підруч. для 9 кл. Київ, 2017. С. 12.

¹²⁸ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України: підруч. для 9 кл. Тернопіль, 2017. С. 22.

¹²⁹ Історія України: підруч. для 9 кл. / І. Бурнейко та ін. Тернопіль, 2017. С. 132.

¹³⁰ Струкевич О. Історія України: підруч. для 9 кл. Київ, 2017. С. 111.

Хоча автори побіжно викладають сюжети про існування ворожості частини селян до євреїв у селах, при описі справи Бейліса і погромів кінця дев'ятнадцятого і початку двадцятого століть відповідальність майже повністю покладається на зовнішні сили: імперський уряд, «охранку», чорносотенців тощо. Судовий процес на Бейлісом подається як момент морального тріумфу українського суспільства і апогей імперського шовінізму. Власов, Турченко, Пометун та інші наголошують, що на захист Менделя Бейліса стали представники української інтелігенції. Федір Турченко також відзначає склад суду: «А коли у 1913 році справа дійшла до суду, то колегія присяжних, серед яких переважали селяни-українці з приміських сіл, виправдала Бейліса¹³¹».

Крім того, якщо при описі попередніх епох євреї розглядалися здебільшого у соціально-економічному чи релігійному вимірі, то в наративі про дев'ятнадцяте століття єврейська громада набуває політичної суб'єктності. Підручники описують появу руху єврейського просвітництва Гаскала, виникнення сіонізму, активність ліворадикалів з БУНДа. Водночас аналіз виявляє збереження стійкої «культурної сліпої зони». У проаналізованих підручниках відсутні згадки про розвиток світської єврейської літератури, єврейські театри, згадки про їдиш чи іврит.

Матеріали посібників для десятикласників засвідчують остаточний розрив з радянськими ідеологічними штампами. Аналіз підручників різних поколінь (2010, 2012 і сучасніших) демонструє еволюцію наративу: від фрагментарної присутності єврейської тематики до фіксації політичної суб'єктності єврейської громади та запрошення до рефлексії над її знищенням у період Другої світової.

Контент-аналіз підручників старшої генерації виявляє, що історія єврейської громади у період Української революції 1917-1921 років та в міжвоєнний період залишалася фактично невидимою. Автори згадували про

¹³¹ Турченко Ф., Мороко В. Історія України: підруч. для 9 кл. Київ, 2017. С. 291.

євреїв переважно в контексті опису дореволюційного імперського антисемітизму, зокрема розгорнуто описуючи справу Бейліса¹³²¹³³ або Львівський погром чорносотенцями¹³⁴.

Сучасніші підручники кардинально змінюють підхід. У подіях Української революції євреї постають у ролі повноцінного державотворчого партнера: автори акцентують увагу на ухваленні УЦР Закону про національно-персональну автономію¹³⁵ та пояснюють, що право на автономію визнавалося за трьома найбільшими етнічними групами (російською, єврейською та польською¹³⁶), згадують про політиків єврейського походження та діяльність Міністерства єврейських справ.

У описі радянської політики «коренізації» шкільний наратив нарешті долає «культурну сліпу зону». Сучасні підручники описують створення єврейських національних рад і районів, функціонування шкіл з навчанням єврейською мовою¹³⁷, побіжно згадують розвиток їдишомовної культури¹³⁸. Опис згортання цих процесів органічно вплітається у загальний контекст сталінських репресій.

Що стосується тематики Голокосту, варто зазначити, що у підручниках 10-го класу 2010-2012 років теми Другої світової та Голокосту були відсутні з огляду на структуру тодішніх навчальних програм – ці події вивчалися в 11 класі. Проте у сучасних посібниках репрезентація Другої світової стала найпотужнішим маркером інклюзивності. Підручники відмовилися від радянської термінології про «знищення мирних громадян». Катастрофа європейського єврейства подається окремими параграфами, автори вільно

¹³² Ресент О., Сердюк О. Історія України: підруч. для 10 кл. Київ, 2010. С. 37.

¹³³ Турченко Ф. Історія України: підруч. для 10 кл. Київ, 2010. С. 68.

¹³⁴ Пометун О., Гупан Н. Історія України: підруч. для 10 кл. Київ, 2012. С. 68.

¹³⁵ Струкевич О. Історія України: підруч. для 10 кл. Київ, 2018. С. 49.

¹³⁶ Гісем О. Історія: Україна і світ: підруч. для 10 кл. Харків, 2018. С. 46.

¹³⁷ Власов В., Кульчицький С. Історія України: підруч. для 10 кл. Київ, 2018. С. 133.

¹³⁸ Історія України: підруч. для 10 кл. / І. Бурнейко та ін. Тернопіль, 2018. С. 145.

оперують термінами «Голокост», «Шоа», а Бабин Яр визначається як головний символ трагедії в Україні¹³⁹.

Надзвичайно важливим кроком до зрілості історичної пам'яті є готовність сучасних авторів відкрито говорити про колабораціонізм. Підручники (зокрема авторства Бурнейка, Струкевича, Сорочинської) не приховують фактів участі місцевого населення в *Schutzmannschaft*, допоміжній поліції чи каральних акціях. Ці дії чітко кваліфікуються як воєнні злочини та пояснюються комплексом причин: від антисемітизму до успішного впливу нацистської пропаганди про «жидо-більшовизм». Водночас ця болісна правда збалансовується інституціоналізацією пам'яті про порятунок: автори детально описують феномен Праведників народів світу (наводячи статистику у понад 2,5 тисячі українців) та окремо виділяють моральний подвиг митрополита Андрія Шептицького й Олени Вітер.

Аналіз підручників 11-го класу виявляє цікавий парадокс: тема антисемітизму у період пізнього сталінізму була деталізованою в українській освіті однією з перших і подекуди подається навіть гостріше, ніж в сучасних підручниках. Зокрема, посібник з історії для старшокласників за редакцією Валерія Смолія 1997-го року чітко визначає радянську боротьбу з «космополітизмом» поєднанням державної антисемітської політики з «великоруським шовінізмом», даючи детальний опис абсурдних звинувачень щодо змови єврейської інтелігенції з метою захоплення Криму¹⁴⁰. Посібник деталізує, що кампанія призвела до розгрому Кабінету єврейської літератури, мови і фольклору при АН УРСР і згадує сфабриковану справу Єврейського антифашистського комітету, активних діячів якого розстріляли у 1952 році. Підручник авторства Олени Пометун дуже влучно підсумовує абсурдність ситуації для творчої інтелігенції, що опинилася під перехресним вогнем

¹³⁹ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України: підруч. для 10 кл. Тернопіль, 2019. С. 221.

¹⁴⁰ Історія України: навч. посіб. / В. Верстюк та ін. ; за ред. В. Смолія. Київ, 1997. С. 340.

звинувачень: з одного боку, їх звинувачували в «буржуазному націоналізмі», з іншого — у «космополітизмі»¹⁴¹. Сучасні видання продовжують цю лінію, згадуючи про вбивство Соломона Міхоелса¹⁴², розгром ЄАК¹⁴³, «справу лікарів»¹⁴⁴.

У висвітленні 1960-1980-х років старіші підручники вибудовували виключно моноетнічний наратив дисидентства: фокусувалися на праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», арештах української інтелігенції, але повністю ігнорували єврейський опір та боротьбу за право на публічну пам'ять про Голокост. Новітні підручники роблять цей розділ інклюзивнішим, вводячи ряд ключових елементів. Зокрема, згадують мітинг у Бабиному Яру у 1966 році, де виступ Івана Дзюби подається як момент солідарності, де українські інтелектуали виступають проти радянського замовчування трагедії Шоа¹⁴⁵. Крім того, підручники авторства Ганни Хлібовської та Олександра Гісема додають до контексту радянського дисидентства «відмовників» — єврейський сіоністський рух 1970 років. Згадують також про Йосифа Зісельса як про члена Української Гельсінської групи, що демонструє єдність української та єврейської ліній супротиву.

Що стосується висвітлення тематики єврейської громади з моменту відновлення незалежності, старі підручники (зокрема, підручник Турченка) фіксують переважно демографічні втрати, акцентуючи на масовій еміграції близько 300 тисяч євреїв¹⁴⁶ з України. Єврейська тема тут виглядає як розповідь про меншину, що зникає. Найновіші видання змінюють ракурс на

¹⁴¹ Пометун О., Гупан Н. Історія України: підруч. для 11 кл. Харків, 2012. С. 95.

¹⁴² Історія України (проф. рівень): підруч. для 11 кл. / О. Гісем та ін. Харків, 2024. С. 48.

¹⁴³ Власов В., Кульчицький С., Панарін О. Історія України (проф. рівень): підруч. для 11 кл. Київ, 2024. С. 50.

¹⁴⁴ Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. / Г. Хлібовська та ін. Тернопіль, 2019. С. 56.

¹⁴⁵ Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ: підруч. для 11 кл. Київ, 2019. С. 88.

¹⁴⁶ Турченко Ф. Історія України (проф. рівень): підруч. для 11 кл. Київ, 2011. С. 358.

творення політичної нації¹⁴⁷. Єврейська громада постає як активний і живий актор: від релігійного відродження і паломництва хасидів¹⁴⁸. Згадують автори і про участь представників єврейської громади України в подіях Революції Гідності та збройній відсічі російській агресії.

Проведений контент-аналіз навчальної літератури з історії України, виданої в період з 1997 по 2025 роки, демонструє безпрецедентну еволюцію державної політики пам'яті: від моноетнічного наративу до конструювання інклюзивної політичної (громадянської) нації. Шкільний історичний дискурс за останні десятиліття зробив колосальний крок, поступово виводячи єврейську спільноту з маргінесів «чужості» та наділяючи її повноцінною політичною та соціальною суб'єктністю (як рушіїв модернізації XIX ст., партнерів у розбудові УНР, учасників дисидентського руху та сучасних захисників України).

Водночас дослідження виявляє разючі диспропорції у конструюванні цього наративу: в одних темах відбулися революційні зрушення, тоді як в інших прогрес виявився замалим, що створює для школярів відчутні логічні розриви та «сліпі зони». Якщо послуговуватися концепцією Аляйди Ассман, шкільний підручник є втіленням «функціональної пам'яті» — певного канону, що активно відтворюється суспільством. Аналіз показує, що єврейська громада поступово переміщується з «архіву», але цей перехід не є рівномірним і завершеним.

По-перше, попри визнання історичної присутності єврейської громади, зі шкільного курсу неможливо зрозуміти, наскільки давно вона тут з'явилася. Ігнорування юдейських громад античного Північного Причорномор'я, повна відсутність згадок про Київський лист, відсікають тисячолітнє коріння євреїв на українських землях.

¹⁴⁷ Струкевич О., Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. Київ, 2019. С. 175.

¹⁴⁸ Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. / Г. Хлібовська та ін. Тернопіль, 2024. С. 224.

По-друге, культурно-релігійний вимір залишається майже невидимим і позбавленим причинно-наслідкових зв'язків. Найяскравішим прикладом цього парадоксу є хасидизм: у підручниках 11-го класу автори згадують про щорічне паломництво хасидів до Умані, проте школяру абсолютно незрозуміло, чому саме вони туди їздять. Через те, що в програмі 8-го класу повністю проігноровано зародження хасидизму на теренах України у XVIII столітті та постать Баал Шем Това чи рабі Нахмана, це явище виглядає як зовнішній, незрозумілий імпорт, а не як унікальний духовний рух, народжений українським єврейством.

Ще одним складним і до кінця невирішеним питанням залишається концептуалізація пам'яті про Другу світову війну. Безперечним здобутком є те, що сучасні автори подолали радянське замовчування: вони відкрито використовують терміни «Голокост» і «Шоа», пишуть про колабораціонізм та Праведників народів світу. Однак із самого тексту підручників не завжди чітко зрозуміло: чи сприймається Голокост справді як велика українська національна трагедія, чи він досі артикулюється радше як відокремлена єврейська катастрофа, яка просто географічно розгорнулася на території України? Відчуття повної, емпатійної інтеграції цієї трагедії в загальнонаціональний біль України все ще перебуває на стадії формування.

Аналіз демонструє глибоку прірву між поколіннями видань. Учень, що навчався за підручниками 2000–2012 років, отримував фактично «невидиму» єврейську історію, зведену до маргінальних згадок. Натомість сучасна програма (2018–2024 рр.) пропонує набагато інклюзивнішу оптику, де євреї постають як співтворці політичної нації. Таким чином, історична пам'ять поколінь виявляється сегментованою залежно від дидактичних інструментів того часу.

Отже, еволюція репрезентації єврейської історії у шкільних підручниках свідчить про те, що концепт української громадянської нації вже не є просто декларацією. Він має під собою реальну дидактичну базу. Проте для того, щоб історія стала по-справжньому «спільною», шкільному наративу ще належить

подолати культурні прогалини і перетворити розрізнені факти співіснування на цілісне розуміння глибокої, багатовікової спільності долі.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє підсумувати основні результати комплексного аналізу механізмів формування пам'яті про євреїв у публічному та освітньому просторі незалежної України.

У першому розділі було окреслено теоретико-методологічну та джерелознавчу базу дослідження. Спираючись на міждисциплінарний напрям *memory studies*, встановлено, що формування пам'яті є динамічним соціальним процесом, нерозривно пов'язаним із потребами суспільства у конкретний історичний момент. Концепція колективної пам'яті Моріса Альббакса дозволила розглядати пам'ять про єврейську громаду не як суму індивідуальних спогадів, а як продукт соціальних і політичних структур. Розмежування між комунікативною та культурною пам'яттю, запропоноване Яном і Аляйдою Ассман, виявилось особливо продуктивним в умовах поступового зникнення носіїв безпосередньої пам'яті про єврейські громади, — адже передача наративу переходить від живого спілкування до інституціональних механізмів: системи освіти, меморіальних практик і законодавства. Концепт «місць пам'яті» П'єра Нора та його уточнення в роботі Світлани Набок щодо «просторів пам'яті» забезпечили аналітичний інструментарій для вивчення Бабиного Яру як складного, багат шарового символічного простору. Концепція «багатовекторної пам'яті» Майкла Ротберга, яка протистоїть моделі «гри з нульовою сумою», стала ключовою для розуміння потенціалу інклюзивних форм пам'ятування. Наявна в українській та міжнародній науці джерельна база демонструє поступовий перехід від фрагментарного вивчення окремих аспектів до спроб комплексного аналізу, проте дослідницька лакуна системного вивчення механізмів державної меморіальної політики щодо єврейської громади залишається актуальною — що й обґрунтовує наукову значущість цієї роботи.

У другому розділі досліджено еволюцію державної політики пам'яті щодо єврейської спільноти в Україні від проголошення незалежності до 2026

року. Встановлено, що цей процес носив нелінійний, подекуди суперечливий характер і пройшов кілька виразних етапів.

Початковий етап (1991–2004) характеризувався пострадянською інерцією: держава вчилася виокремлювати етнічну специфіку жертв нацистського переслідування, долаючи радянський дискурс «мирних радянських громадян», у якому трагедія єврейського народу розчинялася серед знеособлених категорій. Перші кроки — Закон «Про національні меншини» 1992 року та Закон «Про жертви нацистських переслідувань» 2000 року — були важливими, проте непослідовними: термінологія залишалася розмитою, а поняття «геноцид» стосовно Голокосту ще не вживалося.

Період 2005–2014 років позначився інституціоналізацією та зародженням концепту «спільної трагедії». Заснування Українського інституту національної пам'яті у 2006 році засвідчило прагнення держави перейти від спорадичних актів до системної меморіальної роботи. Риторика Віктора Ющенка вперше артикулювала ідею про Голокост як питому українську трагедію. Разом із тим, період президентства Януковича (2010–2014) продемонстрував крихкість цих здобутків: реанімація концепту «Великої Вітчизняної війни» та ідеологічна трансформація УІНП фактично повернули меморіальну політику до радянських канонів, де унікальність расового геноциду знов нівелювалася.

Переломним став період після Революції Гідності (2015 — донині). Декомунізаційне законодавство 2015 року та відкриття архівів КДБ відкрили простір для складного діалогу про суперечливі сторінки спільної історії. Попри критику щодо окремих нормативних рішень, кульмінацією еволюції стало ухвалення у 2025 році Закону «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», який офіційно визнав геноцид єврейської спільноти на теренах України злочином проти всього Українського народу. Цим документом завершився тривалий процес виведення єврейської трагедії з категорії «історії меншини» — і включення її до ядра загальнонаціональної пам'яті.

Окремою аналітичною одиницею в межах другого розділу постав Бабин Яр — найбільш репрезентативний приклад «конкуренції пам'ятей» в Україні. Від ідеологічного замовчування радянської доби до тривалого протистояння між державною та приватною концепціями меморіалізації — простір Бабиного Яру став дзеркалом не лише державної меморіальної політики, а й більш широких суспільних дискусій про право на власну інтерпретацію минулого. Аналіз показав, що саме пасивність державних інституцій призвела до заповнення «порожнечі відповідальності» різноманітними акторами, чиї візії меморіалізації нерідко конфліктували. Повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році і ракетний удар по меморіальному комплексу надали цій «конкуренції пам'ятей» нового, трагічного виміру: питання вшанування жертв Голокосту перестало бути предметом лише академічних дискусій і перетворилося на свідчення про тривання злочинів проти людяності вже у наш час.

У третьому розділі проаналізовано репрезентацію єврейської історії в підручниках з історії України для різних класів. Дослідження засвідчило, що шкільний підручник залишається ключовим механізмом трансляції наративів про єврейську присутність в Україні для широкої аудиторії. Загальна тенденція підруничкового дискурсу протягом досліджуваного періоду демонструє поступовий рух від майже повної відсутності єврейської теми до поступового включення окремих аспектів єврейської присутності в українській історії. Проте ця репрезентація залишається нерівномірною: якщо висвітлення Голокосту порівняно з 1990-ми роками суттєво покращилося, то глибші виміри, а саме культура штетлу, феномен хасидизму, роль єврейської громади в модернізації міст чи радянський досвід, представлені фрагментарно або відсутні взагалі. Ця асиметрія відтворює більш широку проблему: пам'ять про євреїв в Україні досі ризикує залишитися переважно пам'яттю про жертв, а не про повноцінних співучасників спільного цивілізаційного проєкту.

Підсумовуючи, дослідження дозволяє стверджувати, що механізми формування пам'яті про єврейську громаду в публічному та освітньому

просторі України пройшли шлях від пострадянського замовчування та знеособлення до поступової інституціоналізації та інтеграції єврейського наративу в загальнонаціональний контекст. Цей процес відбувався під впливом взаємодії кількох чинників: змін у державній ідеологічній орієнтації, тиску громадянського суспільства та єврейських організацій, міжнародних стандартів пам'ятування, а також трагічного досвіду повномасштабної війни, яка надала проблемі захисту і збереження пам'яті нової гостроти.

Водночас дослідження виявило системні виклики, що залишаються актуальними. По-перше, попри законодавчий прогрес, між офіційно декларованими принципами інклюзивної пам'яті та їх реальним втіленням у шкільній освіті й публічному просторі зберігається помітний розрив. По-друге, домінування трагічного виміру у меморіальних практиках та підручниках звужує образ єврейської громади, редукуючи її до ролі жертви й залишаючи поза увагою тисячолітній досвід культурного та цивілізаційного співіснування. По-третє, «конкуренція пам'ятей» навколо таких місць, як Бабин Яр, засвідчує, що відсутність консолідованої державної стратегії залишає меморіальний простір вразливим для різноспрямованих впливів.

Перспективами подальших досліджень є більш детальний аналіз третього розділу в частині порівняльного вивчення підручникових наративів різних видавництв і регіонів, а також дослідження того, як повномасштабне вторгнення трансформує практики пам'ятування і самосприйняття єврейської громади в умовах, коли захист спільної пам'яті став буквально питанням виживання. Подальшої уваги потребує й аналіз того, як принципи багатовекторної пам'яті можуть бути операціоналізовані у практиці шкільної освіти — щоб пам'ять про євреїв перестала бути лише пам'яттю скорботи і стала пам'яттю про живу, повнокровну й невід'ємну складову спільної історії.

Список використаних джерел і літератури

1. Джерела

1.1. Періодика

1. Гриневич В. А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. №. 4 (54). С. 111–127.

2. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2015. № 1 (13). С. 9–31.

3. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2 (527). С. 118–137.

4. Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. № 5–6. С. 244–253.

5. Прилуцька Л. Бабин Яр: пам'ять і складнощі меморіалізації (погляди західних аналітиків). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. № 7 (49). С. 237–268.

6. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations: Memory and Counter-Memory* 1989. №. 26. P. 7–24.

7. Rothberg M. Multidirectional memory. *Témoigner. Entre histoire et mémoire*. 2014. № 119. P. 176.

1.2. Навчальні видання

1. Бурнейко І., Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Тернопіль : Астон, 2018. 256 с.

2. Бурнейко І., Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Тернопіль : Астон, 2017. 296 с.
3. Васильків І., Паршин І., Димій І. Історія. Україна і світ : підручник інтегрованого курсу для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2024. 320 с.
4. Власов В. Історія України : підручник для 7-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2015. 192 с.
5. Власов В. Історія України : підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2008. 304 с.
6. Власов В. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2017. 304 с.
7. Власов В., Данилевська О., Вашук Д. Історія України : підручник для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2024. 192 с.
8. Власов В., Данилевська О., Вашук Д. Історія України : підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2025. 256 с.
9. Власов В., Кульчицький С. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Профільний рівень. Київ : Літера ЛТД, 2018. 304 с.
10. Власов В., Кульчицький С. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Київ : Літера ЛТД, 2018. 256 с.
11. Власов В., Кульчицький С. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с.
12. Власов В., Кульчицький С. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 288 с.
13. Власов В., Кульчицький С., Панарін О. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2024. 320 с.

14. Власов В., Кульчицький С., Панарін О. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2024. 368 с.
15. Галімов А., Гісем О., Мартинюк О. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2024. 272 с.
16. Галімов А., Гісем О., Мартинюк О., Сирцова О. Історія України : підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2025. 272 с.
17. Гісем О. В., Гісем О. О. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2023. 192 с.
18. Гісем О. Історія: Україна і світ (інтегрований курс) : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Харків : Ранок, 2018. 256 с.
19. Гісем О., Мартинюк О. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Харків : Ранок, 2018. 240 с.
20. Гісем О., Мартинюк О. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії. Харків : Ранок, 2017. 256 с.
21. Гісем О., Мартинюк О. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Харків : Ранок, 2017. 288 с.
22. Гісем О., Мартинюк О., Сирцова О., Галімов А. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2024. 320 с.
23. Голованов С. О., Костирко С. В. Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс) : підручник для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2019. 224 с.
24. Голованов С. О., Костирко С. В. Історія Стародавнього світу : підручник для 6-го класу. Київ : Грамота, 2006. 296 с.

25. Даниленко В., Смольницька М. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2019. 224 с.
26. Досліджуємо історію і суспільство : підручник інтегрованого курсу для 6-го класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків та ін. Тернопіль : Астон, 2023. 304 с.
27. Дудар О., Гук О. Історія України : підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2021. 224 с.
28. Історія України : навчальний посібник / В. Верстюк та ін. Київ : Альтернативи, 1997. 416 с.
29. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти / Г. Хлібовська та ін. Тернопіль : Астон, 2019. 256 с.
30. Історія України : підручник для 7-го класу закладів загальної середньої освіти / І. Щупак та ін. Київ : Оріон, 2024. 192 с.
31. Історія України : підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти / І. Щупак та ін. Київ : Оріон, 2025. 244 с.
32. Кульчицький С., Лебедева Ю. Історія України : підручник для 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень. Київ : Генеза, 2010.
33. Кульчицький С., Лебедева Ю. Історія України : підручник для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2011. 304 с.
34. Мудрий М., Аркуша О. Історія України : підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2021.
35. Мудрий М., Аркуша О. Історія України : підручник для 8-го класу з поглибленим вивченням історії закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2021.
36. Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2019. 304 с.
37. Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ (інтегрований курс) : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Київ : Генеза, 2018. 288 с.

38. Панарін О. Історія України : підручник для 7-го класу. Київ : Літера ЛТД, 2024. 192 с.
39. Панарін О., Топольницька Ю., Охріменко О., Макаревич А. Історія України : підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2025. 304 с.
40. Пометун О. І., Мороз П. В., Малієнко Ю. Б. Всесвітня історія. Історія України : підручник для 6-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2014. 256 с.
41. Пометун О. І., Ремех Т. О. Досліджуємо історію і суспільство : підручник інтегрованого курсу для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2023. 256 с.
42. Пометун О., Гупан Н. Історія України : підручник для 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2012. 288 с.
43. Пометун О., Гупан Н. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Київ : Оріон, 2018. 256 с.
44. Пометун О., Гупан Н. Історія України : підручник для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Харків : Сиція, 2012. 326 с.
45. Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Оріон, 2017. 288 с.
46. Пометун О., Дудар О., Гупан Н. Історія України : підручник для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2024. 208 с.
47. Реєнт О., Малій О. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2009. 240 с.
48. Реєнт О., Малій О. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2017. 272 с.

49. Рєєнт О., Сердюк О. Історія України : підручник для 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень. Київ : Генеза, 2010. 239 с.

50. Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України : підручник для 7-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Грамота, 2007. 272 с.

51. Середницька Г. Історія України (1939–2003) : опорні конспекти для 11-го класу. Київ : А.С.К., 2005. 334 с.

52. Смолій В., Степанков В. Історія України : підручник для 7-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2007. 224 с.

53. Смолій В., Степанков В. Історія України : підручник для 7-го класу. Київ : Генеза, 2015. 240 с.

54. Сорочинська Н. М., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс) : підручник для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2019. 224 с.

55. Сорочинська Н., Гісем О. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2018. 256 с.

56. Сорочинська Н., Гісем О. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2019. 240 с.

57. Сорочинська Н., Гісем О. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2017. 272 с.

58. Струкевич О. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Київ : Грамота, 2018. 240 с.

59. Струкевич О. Історія України : підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Грамота, 2016. 272 с.

60. Струкевич О. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Грамота, 2009. 288 с.

61. Струкевич О. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Грамота, 2017. 240 с.
62. Струкевич О., Дровозюк С. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2019. 240 с.
63. Струкевич О., Мороз П. Історія України : підручник для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2024. 256 с.
64. Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України : підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Грамота, 2008. 272 с.
65. Турченко Ф. Історія України : підручник для 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Профільний рівень. Київ : Генеза, 2010.
66. Турченко Ф. Історія України : підручник для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2011. 400 с.
67. Турченко Ф., Мороко В. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2009. 352 с.
68. Турченко Ф., Мороко В. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2017. 384 с.
69. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2023. 288 с.
70. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України : навчальний посібник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2025. 264 с.
71. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Тернопіль : Астон, 2023. 292 с.
72. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України : підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2024. 320 с.

73. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України : підручник для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2024. 192 с.

74. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України : підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2021. 224 с.

75. Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Бурнейко І. Історія України : підручник для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2020. 176 с.

76. Шалагінова О. І., Шалагінов Б. Б. Історія стародавнього світу : підручник для 6-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : [б. в.], 2006. 288 с.

77. Швидько Г. Історія України, XVI–XVIII ст. : підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2008. 336 с.

78. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Піскарьова І. О. Історія України. Всесвітня історія : підручник для 6-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Оріон, 2023. 256 с.

79. Щупак І., Секиринський Д., Власова Н., Кронгауз В. Історія: Україна і світ : підручник інтегрованого курсу для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Оріон, 2024. 288 с.

1.3. Джерела в електронному форматі

1. Антон Дробович: Інститут національної пам'яті не займатиметься героїзацією Бандери. URL: <https://glavcom.ua/interviews/anton-drobovich-institut-nacionalnoji-pamyati-ne-zaymatimetsya-gerojizacijeyu-banderi-649454.html> (дата звернення: 25.03.2026).

2. Атанесян Г. «Дау. Бабин Яр»: як Ілля Хржановський взявся за меморіал Голокосту і розлютив українців. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-52598810> (дата звернення: 31.03.2026).

3. Бабин Яр: 2003–2020. Бізнесмени, історики та громадські діячі не можуть домовитися, як увічнити пам'ять жертв. Великий експлейнер із

картами. URL: <https://babel.ua/texts/42864-babin-yar-2003-2020-biznesmeni-istoriki-ta-gromadski-diyachi-ne-mozhut-domovitisya-yak-uvichniti-pam-yat-zhertv-velikiy-ekspleyner-iz-kartami> (дата звернення: 30.03.2026).

4. Благодійна організація «Фонд пам'яті «”Бабин Яр”». URL: <https://clarity-project.info/edr/33547081> (дата звернення: 30.03.2026).

5. Блайх Я. Д. Шалом, слов'яни!. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/golovniy-rabin-kiyeva-ta-ukrajini-yakiv-dov-blayh-pro-zhittya-i-diyalnist-v-ukrajini-50111970.html> (дата звернення: 23.03.2026).

6. Бріман Ш. Ізраїль–Україна: 30 років тому URL: https://zaxid.net/izrayilukrayina_30_rokiv_tomu_n1527465 (дата звернення: 28.03.2026).

7. Бріман Ш. Монета Бабиного Яру чи Голокост без євреїв? URL: <https://uamoderna.com/pdl-min/moneta-babinogo-yaru-chi-golokost-bez-evreiv/> (дата звернення: 28.03.2026).

8. Будинок контори єврейського кладовища у Києві передають в оренду центру «Бабин Яр» для музею. URL: <https://suspilne.media/culture/195382-budinok-kontori-evrejskogo-kladovisa-u-kievi-peredaut-v-orendu-centru-babin-ar-dla-muzeu/> (дата звернення: 01.04.2026).

9. Валерій Солдатенко: «Мій підхід — не замовчувати, не лакувати, а показувати історію такою, якою вона була». URL: <https://ukranews.com/ua/interview/347-valeriy-soldatenko> (дата звернення: 24.03.2026).

10. Висновок голови організації «Асра Кадіша за збереження святих місць» р. Д. М. Шмідла. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/reserve/art00089.html> (дата звернення: 30.03.2026).

11. Висновок Комітету з питань культури і духовності щодо проекту Постанови про 70-річчя трагедії Бабиного Яру (реєстр. № 8593) від 17.06.2011 // Верховна Рада України. URL:

<https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=40540&pf35401=1936>
95 (дата звернення: 24.03.2026).

12. Виступ Президента Петра Порошенка на жалобній церемонії з ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру. URL: <https://svyatyat-2023.kyivcity.gov.ua/news/20386.html?PrintVersion> (дата звернення: 25.03.2026).

13. Виступ Президента України Петра Порошенка у Кнесеті (Держава Ізраїль). URL: https://www.jim-magazine.lviv.ua/2015/Vystup_Poroshenka_v_Kneseti.htm (дата звернення: 25.03.2026).

14. Віктор Пінчук увійшов у Наглядову Раду Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». URL: <https://pinchukfund.org/ua/projects/16495/news/20202/> (дата звернення: 31.03.2026).

15. Віталій Кличко 29 вересня візьме участь у підписанні Декларації про створення Меморіалу «Бабин Яр». URL: https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy_klichko_29_veresnya_vizme_uchast_u_pidpisanni_deklaratsi_pro_stvorenniya_memorialu_babin_yar/ (дата звернення: 31.03.2026).

16. Ворог атакував меморіальний комплекс «Бабин Яр», загинули п'ятеро людей. URL: <https://localhistory.org.ua/news/vorog-atakuvav-memorialnii-kompleks-babin-iar-zaginuli-piatero-liudei/> (дата звернення: 01.04.2026).

17. Гроші на пам'ять. Як будівництво меморіалу в Бабиному Яру перетворилося на проблему національного масштабу. URL: https://project.liga.net/projects/memorial_babyn_yar_investigation/ (дата звернення: 30.03.2026).

18. Діяльність Громадського комітету «Бабин Яр». 2003–2013 рр.. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/aboutus/art00040.html> (дата звернення: 30.03.2026).

19. Заява Громадського комітету «Бабин Яр» у зв'язку з планами будівництва у Бабиному Яру єврейського музейно-освітнянського центру. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00005.html> (дата звернення: 30.03.2026).

20. Звернення Конгресу національних громад України до керівників держави у зв'язку з планами будівництва у Бабиному Яру єврейського громадського-культурного центру «Спадщина». URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00001.html> (дата звернення: 30.03.2026).

21. Йосиф Зісельс: Бабин Яр: меморіал повинен бути українським. URL: <https://zbruc.eu/node/104404> (дата звернення: 30.03.2026).

22. Йосиф Зісельс: «Я не згоден з президентом Ізраїлю. Так говорить минуле». URL: <https://vaadua.org/news/yosif-zisels-ya-ne-zgoden-z-prezidentom-izrayilyu-tak-govorit-minule> (дата звернення: 24.03.2026).

23. Керрол О. «Діснейленд Голокосту», який фінансує Росія, збурює страх і підозри в Україні. URL: <http://babiya.org.ua/?p=1868> (дата звернення: 31.03.2026).

24. Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру. URL: <http://babiya.org.ua/?p=22> (дата звернення: 25.03.2026).

25. К 70-летию трагедии в Бабьем Яру появятся четыре храма. URL: https://lb.ua/society/2011/06/15/101569_k_70letiyu_tragedii_v_babem_yaru.html (дата звернення: 30.03.2026).

26. Леонід Кучма і Олександр Омельченко. URL: <https://photo.unian.ua/photo/3947-leonid-kuchma-i-aleksandr-omelchenko> (дата звернення: 30.03.2026).

27. Лист головного рабина України А. Хайкіна членам Комітету «Бабин Яр» у зв'язку з планами будівництва у Бабиному Яру єврейського музейно-освітнянського центру. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00006.html> (дата звернення: 30.03.2026).

28. Наглядова рада Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» провела друге засідання в Києві та затвердила Наглядову раду. URL: <https://pinchukfund.org/ua/projects/16495/news/20238/> (дата звернення: 25.03.2026).

29. Науковці критикують «закони про декомунізацію». URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150421_scholars_anticomunist_law_she (дата звернення: 24.03.2026).

30. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» URL: https://vue.gov.ua/Національний_історико-меморіальний_заповідник_«Бабин_Яр» (дата звернення: 28.03.2026).

31. «Нелюди вбивають жертв Голокосту вдруге»: окупанти обстріляли урочище Бабин Яр. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/nelyudi-vbivayut-zhertv-golokostu-vdruge-okupanti-obstrilyali-urochishche-babin-yar-826054.html> (дата звернення: 01.04.2026).

32. Новий голова Інституту національної пам'яті обіцяє не бути «адвокатом» КПРС. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/08/11/5291375/> (дата звернення: 24.03.2026).

33. Пояснювальна записка до проекту Постанови про Заяву Верховної Ради України «До 65 річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями» (реєстр. № 8443) від 26.04.2011 // Верховна Рада України. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7405&skl=7 (дата звернення: 24.03.2026).

34. Президент Ізраїлю, виступаючи в Раді, звинуватив ОУН у пособництві Голокосту. ОУН назвала це плювком. URL: https://texty.org.ua/fragments/71169/Prezydent_Izrajilu_vystupajuchy_v_Radi_zvynuvatyv_OUN-71169/ (дата звернення: 24.03.2026).

35. Президент України Віктор Ющенко і голова опікунської ради Європейського єврейського конгресу В'ячеслав Кантор обговорили

можливість проведення в Україні Другого всесвітнього форуму Голокосту. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/928320.html> (дата звернення: 24.03.2026).

36. Прийнято Закон «Про внесення змін до статті 161 Кримінального кодексу України для реалізації положень Закону України «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні» // Верховна Рада України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/219387.html> (дата звернення: 25.03.2026).

37. Програмна заява Громадського комітету «Бабин Яр». URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00003.html> (дата звернення: 30.03.2026).

38. Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів: Постанова Верховної Ради України від 08.10.2004 № 2085-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2085-15> (дата звернення: 23.03.2026).

39. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів: Указ Президента України від 26.11.1998 № 1310/98 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98/ed19981126> (дата звернення: 23.03.2026).

40. Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни: Постанова Верховної Ради України від 02.02.2021 № 1178-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-20> (дата звернення: 25.03.2026).

41. Про жертви нацистських переслідувань: Закон України від 23.03.2000 № 1584-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/ed20000323> (дата звернення: 23.03.2026).

42. Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні: Закон України від 22.09.2021 № 1770-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна

Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-19> (дата звернення: 25.03.2026).

43. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21.08.2025 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3731-20> (дата звернення: 25.03.2026).

44. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20150409> (дата звернення: 24.03.2026).

45. Про Заяву Верховної Ради України «До 65-ї річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями»: Постанова Верховної Ради України від 15.06.2011 № 3521-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3521-17> (дата звернення: 24.03.2026).

46. Про надання Державному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» статусу національного: Указ Президента України від 24.02.2010 № 258/2010 // База даних «Законодавства України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/258/2010#Text> (дата звернення: 30.03.2026).

47. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 № 2494-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12/ed19920625> (дата звернення: 23.03.2026).

48. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010/ed20101209> (дата звернення: 24.03.2026).

49. Про Положення про Український інститут національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.2006 № 927 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF> (дата звернення: 24.03.2026).

50. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті: Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19/ed20150409> (дата звернення: 24.03.2026).

51. Про створення Державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 № 308 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.03.2026).

52. Про утворення Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2011 № 8 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-%D0%BF/ed20110112> (дата звернення: 24.03.2026).

53. Про утворення Українського інституту національної пам'яті: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2006 № 764 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-п> (дата звернення: 24.03.2026).

54. Про Фонд Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр». URL: <https://babynyar.org/about/> (дата звернення: 31.03.2026).

55. Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верховної Ради України від 05.07.2011 № 3560-VI // База даних «Законодавство України» /

Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-17> (дата звернення: 24.03.2026).

56. Про 70-ті роковини голодомору в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28.11.2002 № 258-IV. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?code=258-15&from=360> (дата звернення: 23.03.2026).

57. Синагога, Менора, Дзеркальне поле: пам'ять про трагедію відображена в архітектурі Бабиного Яру. URL: <https://kanal.dim.tv/sinagoga-menora-zerkalnoe-pole-pamyat-o-tragedii-otrazhena-v-arhitekture-babego-yara-video/> (дата звернення: 31.03.2026).

58. У Бабиному Яру відкривається синагога-МАФ російського проекту меморіалу. URL: https://risu.ua/u-babinomu-yaru-vidkrivayetsya-sinagoga-maf-rosijskogo-proektu-memorialu_n118403 (дата звернення: 31.03.2026).

59. У Бабиному Яру закладуть перший камінь національного меморіалу. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2011/09/29/56958/> (дата звернення: 30.03.2026).

60. У Києві створили Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2196058-u-kievi-stvorili-memorialnij-centr-golokostu-babin-ar.html> (дата звернення: 31.03.2026).

61. Червак Б. Українська пам'ять Бабиного Яру. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/03/23/159194/> (дата звернення: 28.03.2026).

62. Чи «фінансує» уряд України антисемітизм? Реакції на заяву 57 конгресменів США. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29194569.html> (дата звернення: 24.03.2026).

63. Щупак І. «Ткума» — інститут вивчення Голокосту. Подкаст «Зустрічі». Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/tkuma-instytut-vyvchennya-golokostu> (дата звернення: 04.03.2026).

64. Ющенко нагадує народу про ціну, заплачену за волю і незалежність. URL: <https://www.unian.ua/politics/270555-yuschenko-nagadue-narodu-pro-tsinu-zaplachenu-za-volyu-i-nezalejnist.html> (дата звернення: 24.03.2026).

65. Ющенко: Заходи, присвячені трагедії у Бабиному Яру, мають загальнолюдське значення. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/276442-yushchenko-zahodi-prisvyacheni-tragediyi-u-babinomu-yaru-mayut-zagalnolyudske-znachennya> (дата звернення: 24.03.2026).

66. Babyn Yar Holocaust Memorial Center. URL: <https://portal.ehri-project.eu/institutions/ua-006581> (дата звернення: 01.04.2026).

67. Kinstler L. The Many Oblivions of Babi Yar. URL: <https://jewishcurrents.org/the-many-oblivions-of-babi-yar> (дата звернення: 31.03.2026).

68. Over 1000 Babyn Yar Massacre victims identified under fire of Russian invasion. URL: <https://www.jpost.com/diaspora/article-868931> (дата звернення: 01.04.2026).

69. Psychological Experiments and Simulations of Ethical Decisions Have No Place in a Commemoration of Babyn Yar: An Open Letter to the Board Members of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center. URL: <https://m.krytyka.com/en/articles/psychological-experiments-and-simulations-ethical-decisions-have-no-place-commemoration> (дата звернення: 31.03.2026).

2. Література

2.1. Монографії та програмні документи

1. Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» / К. Беркгоф, А. Абакунова, В. Гриневич та ін. Київ: БО «БФ «Меморіал Голокосту “Бабин Яр”, 2018. 286 с.

2. Грицак Я. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 516 с.

3. Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя / В. Бобров та ін. Вид. 3-тє, випр. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2018. 144 с.
4. Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / Г. Боряк, В. Гриневич, М. Гутор та ін. Вид. 2-ге, випр. та доп. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2021. 200 с.
5. Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / Г. Боряк, В. Гриневич, М. Гутор та ін. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019. 119 с.
6. Магочій П.Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / пер. з англ. О. Форостина. Вид. 2-ге, доп. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2018. 338 с.
7. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін. Київ: Стилос, 2018. 239 с.
8. Турченко Ф. Україна — повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ : Генеза, 2016. 103 с.
9. Шацька Б. Історія та колективна пам'ять // Шацька Б. Минуле — пам'ять — міт / пер. з пол. О. Герасим ; ред. А. Павлишин. Чернівці: Книги — XXI, 2011. С. 17–32.
10. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 424 p.
11. Babyn Yar Holocaust Memorial Center Progress Report 2022–2025. Memory Under Fire: Preserving Truth Amid War. Kyiv: Babyn Yar Holocaust Memorial Center, 2025. 21 p.
12. Halbwachs M. The individual remembrances as the intersection of collective influences // Halbwachs M. The Collective Memory. New York: Harper & Row, 1980. P. 44–50.

13. Wertsch J. V. State production of official historical narratives // Wertsch J. V. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 67–87.

2.2. Статті зі збірок

1. Нахманович В. Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього. Бабин Яр: Історія і пам'ять / ред. В. Гриневич, П.-Р. Магочій. Київ, 2016. С. 313–334.

2. Нахманович В. Між блюзнірством, байдужістю і російською пропагандою: історія нестворення музею Бабиного Яру. Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції / відп. ред. А. Сушко. Київ: АДЕФ-Україна, 2025. № 17. С. 129–194.

3. Солдатенко В. Вітальне слово. Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: зб. наук. праць / ред. В. Смолій. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 11–13.

4. Assmann J. *Communicative and Cultural Memory*. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / Eds. A. Erll, A. Nünning. Berlin; New York: De Gruyter, 2008. P. 109–118